

III. ΛΕΙΨΑΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ*

Στέλλα Κατσαρού

ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟ

Η χρήση του σπηλαίου από το νεολιθικό άνθρωπο και η σημασία του για την προϊστορική έρευνα μονοπωλούν το αρχαιολογικό ενδιαφέρον, τόσο ώστε να τεθεί σε δεύτερη μοίρα η εκμετάλλευση του χώρου αυτού κατά τους αιώνες που ακολούθησαν. Μερικές εκατοντάδες όμως από όστρακα και άλλα αντικείμενα ιστορικών χρόνων, που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του σπηλαίου, αποδεικνύουν ότι η ύπαρξή του όχι μόνο δεν άφησε αδιάφορους τους κατοίκους της περιοχής, αλλά αντίθετα τους προκάλεσε να το εξερευνήσουν και βεβαίως να το χρησιμοποιήσουν για τις πολλαπλές τους ανάγκες. Τα ευρήματα (όστρακα, νομίσματα, ειδώλια) που καλύπτουν σποραδικά τη μετά τους σκοτεινούς αιώνες εποχή μέχρι και τη βυζαντινή περίοδο, δηλαδή χρονική έκταση μεγαλύτερη από χίλια χρόνια, είτε συνελέγησαν κατά τις πολύ πρώτες επιφανειακές έρευνες, το 1974 και το 1981, είτε αποκαλύφθηκαν με την έναρξη της ανασκαφής το 1986, αμέσως κάτω από τους τεράστιους βράχους που σκέπαζαν τις επιχώσεις του σπηλαίου. Τρία είναι τα σημεία όπου εντοπίστηκε κεραμεική των ιστορικών χρόνων:

1. Η μεγάλη αίθουσα που βρίσκεται αμέσως μετά την είσοδο, όπου και ανοίχτηκαν οι ανασκαφικές τομές (Σχέδ. 5: Θέση 1). Τα ανώτερα στρώματα ήταν σαφώς διαταραγμένα ώστε η διαδοχή τους να μην είναι ευδιάκριτη. Τόσο η χρήση του σπηλαίου για το μάντρισμα των αιγοπροβάτων κατά το πρόσφατο παρελθόν, όσο και ο έντονος τεκτονισμός αναστάτωσαν τα δάπεδα γεωμετρικής, κλασσικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής χρήσης, που καθώς ήταν πολύ λεπτά καταστράφηκαν ολοσχερώς. Άβαφα και μελαμβαφή όστρακα βρέθηκαν όχι μόνο στην επιφάνεια αλλά μέχρι και σε βάθος 1.20 μ. (τομή Α, στρώση 7) αναμεμειγμένα με κομμάτια της ΝΝ ΙΙ ή της ΥΕ ΙΙΙ. Ιδιαίτερα στην τομή Γ, που προχώρησε λόγω ικανών επιχώσεων, τα κλασσικά όστρακα υπάρχουν έως

και 2.20 μ. βάθος (στρώση 17), ελάχιστα βέβαια και πάντα προς την ανατολική πλευρά της ανασκαφής που ορίζεται από τον φυσικό βράχο (Πίν. 69).

Πρόκειται για ένα είδος φυσικής και αναπότρεπτης διατάραξης των στρωμάτων με αποτέλεσμα σαφή χρονολογική διαφορά ανάμεσα στις αποθέσεις ακόμα και της ίδιας στρώσης. Το φαινόμενο οφείλεται στην έντονη κλίση των επιχώσεων από τα Δ προς τα Α. Έτσι, δίπλα στο ανατολικό φυσικό βραχώδες τοίχωμα δημιουργήθηκε ένας ιδιαίτερος χώρος, υστερότερος χρονολογικά σε σχέση με τον γειτονικό δυτικό του, όπου πρωιμότερα όστρακα αποκαλύπτονταν καθυστερημένα.

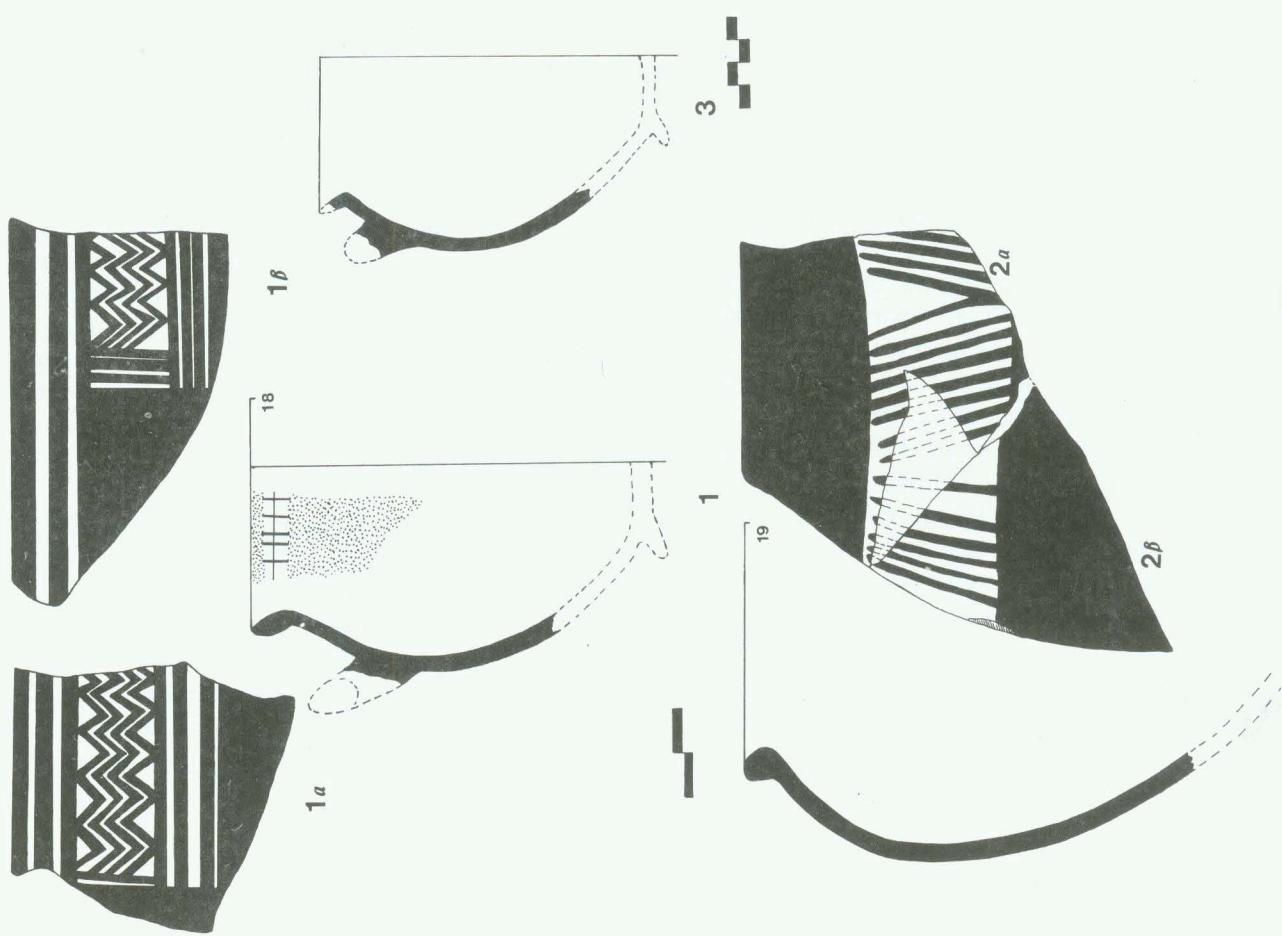
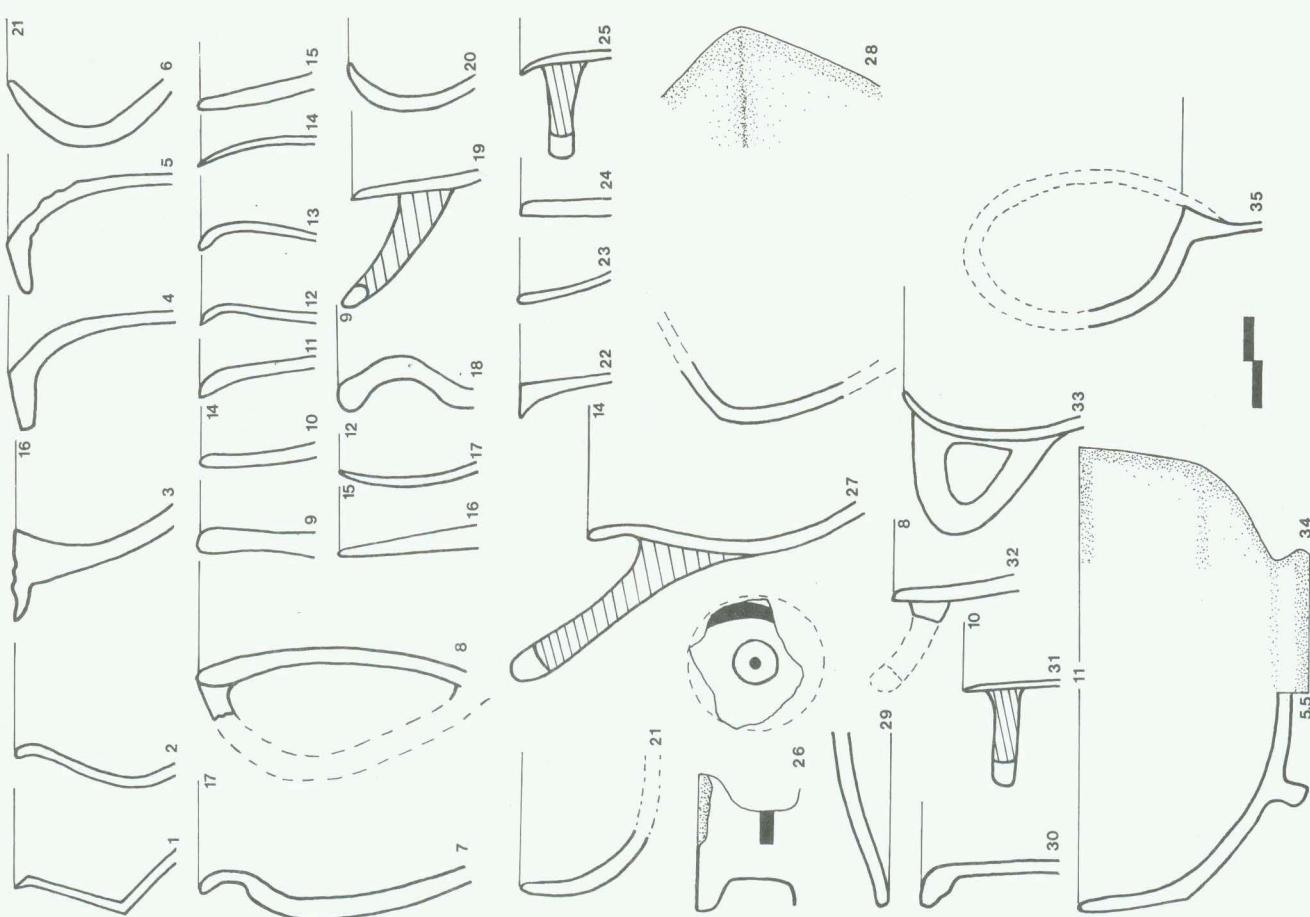
2. Η θέση 3 και συγκεκριμένα το σημείο όπου η σπηλιά φτάνει στο μεγαλύτερο ύψος της, δυτικά της εισόδου και του ανασκαφικού χώρου με τα οποία δεν έχει σήμερα οπτική επαφή λόγω ογκολίθων που παρεμβάλλονται. Η σταγονορροή εκεί είναι τόσο έντονη ώστε σταλακτίτες και σταλαγμίτες έχουν διαφορφώσει την πιο εντυπωσιακή διακόσμηση του σπηλαίου, επιβλητικούς φυσικούς κίονες μπροστά από το κοίλο τοίχωμά του. Το θέαμα προκαλεί δέος στον σημερινό επισκέπτη πόσο μάλλον στον δυσειδαίμονα και μυθοπλάστη αρχαίο Έλληνα, που πιθανότατα χρησιμοποίησε το χώρο σαν ιερό αν κρίνουμε από τα επιφανειακά ευρήματα. Μία κοιλότητα στη βάση του σταλακτιτικού διακόσμου συγκεντρώνει και σήμερα νερό, ίσως μάλιστα να είχε διευρυνθεί στους αρχαίους χρόνους. Στην θέση 3 δεν έγιναν ανασκαφικές τομές.

3. Τα χάσματα στα απώτατα βάθη του σπηλαίου (θέση 5) μπροστά από το ιερό, όπου το έδαφος έχει έντονη κατηφορική κλίση από τα ΝΔ προς τα ΒΔ. Επιχώσεις και κεραμεική πολύτιμη για την ερμηνεία της θέσης 3 έχουν παρασυρθεί σε βάθος μέχρι και 20 μ. και έχουν αποτελεί στις αμέτρητες κόγχες των βράχων και με τη βοήθεια του νερού που κυλά στο εσωτερικό του σπηλαίου. Ύστερα από προσεκτική επιφανειακή έρευνα συνελέγησαν, ανάμεσα σε άφθονη νεολιθική κεραμεική, και όστρακα νεωτέρων χρόνων.

Οι πιο σημαντικές ιστορικές περίοδοι (γεωμετρική, κλασσική, ελληνιστική, ρωμαϊκή) αντιπροσωπεύονται στο σύνολο που εξετάζουμε με πολλά ή λίγα όστρακα η κάθε μία (Πίν. 70). Ελάχιστα βυζαντινά ευρήματα είναι αρκετά για να βεβαιώσουν την ανθρώπινη παρουσία στο σπήλαιο και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Διαγνωστικά σχήματα δεν είναι εύκολο να ανιχνευτούν όταν τα όστρακα

* Ευχαριστώ τον κ. Α. Σάμψων για την παραχώρηση του υλικού και τις πολύτιμες παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της μελέτης. Στον ίδιο οφείλονται και οι φωτογραφίες των αντικειμένων.

Σχέδ. 248. Κεραμική των 5ου και 4ου αι. π.Χ από το σπήλαιο.

Σχέδ. 247. Γεωμετρική κεραμική από το σπήλαιο.

είναι μικρά ή φθαρμένα. Ορισμένα μελαμβαφή δύσκολα διακρίνονται σε κλασσικά ή ελληνιστικά, αν δε διασώζουν χείλος, βάση ή λαβή. Ακολουθεί ανάλυση της κεραμεικής, ενώ στο τρίτο μέρος συγκεντρώθηκαν τα συμπεράσματα σχετικά με τη χρήση του σπηλαίου και την κατοίκηση της ευρύτερης περιοχής κατά τους ιστορικούς χρόνους.

α. Γεωμετρική κεραμεική (Εικ. 273, σχέδ. 247)

Τα γεωμετρικά όστρακα είναι ελάχιστα και προέρχονται όλα από την τομή Α. Πρόκειται για θραύσματα τριών σπασμένων αγγείων, κάποια από τα οποία διασώζουν χείλη ή λαβές.

Σε αβαθή σκύφο ανήκουν θραύσματα από το σώμα και το χείλος ανοικτού αγγείου (1a, β, γ) από κιτρινωπό πηλό. Μελανό βερνίκι, απολεπισμένο στο μεγαλύτερο μέρος του, καλύπτει εξωτερικά και εσωτερικά το αγγείο. Με μαύρο γάνωμα έχει γίνει και η διακόσμηση. Κάτω από το χείλος και στο ύψος των λαβών επιμηκυσμένη μετόπη κλείνει μέσα της τέσσερις ενάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Τη μετόπη ορίζουν τρεις ανισοπαχείς ζώνες στο κάτω μέρος και τρίγλυφα στα πλάγια. Ανάλογη είναι η διακόσμηση και στην άλλη πλευρά του σκύφου. Εξηρημένη ζώνη περιθέει το χείλος εξωτερικά και εσωτερικά, όπου και ομάδα εγκαρσίων γραμμιδών. (Πρβλ. Courbin 1966, πίν. 56: C838. Α.Ανδρειωμένου, AE 1985, εικ. 4:23, 24. Zagora 2, πίν. 186b). Διάμ. χ.: 0.18 μ. Χρονολογείται στη ΜΓ* (850 - 770 π.Χ.).

Το σχήμα είναι κοινή εξέλιξη του αβαθούς σκύφου με έξω νεύον χείλος, χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση και τοξοειδείς λαβές κυλινδρικής διατομής, που εμφανίζεται στην Αττική στην ΠΓ ΙΙ (GGP, 14). Τότε διακοσμείται από μικρή μετόπη που μόλις σπάει τη μονοτονία του μαύρου γανώματος (*window panel*) και περικλείει μαίανδρο ή σύστημα παράλληλων τεθλασμένων (*multiple zigzags*). Η αττική τεχνοτροπία φθάνει στην Εύβοια καθυστερημένα, κατά τη ΜΓ φάση και από το τρίτο τέταρτο του 9ου αι. τη βγάζει από την απομόνωση (GGP, 345. Lefkandi I, 362-6). Ο σκύφος 1 είναι έκφραση αυτής της ώριμης ΜΓ νοοτροπίας. Είναι βαθύτερος από τον αντίστοιχο ΠΓ, με χείλος σχεδόν κάθετο πια και μετόπη που έχει επεκταθεί προς τις λαβές. Οι ενάλληλες τεθλασμένες ζωγραφίζονται με πυκνότητα. Τα τρίγλυφα

και οι οριζόντιες ταινίες σπάνε αποφασιστικά πλέον την κυριαρχία του μαύρου χρώματος που έχει προ πολλού πάψει να καταπίεσει. Ο τύπος είναι δημοφιλής σε όλα τα μεγάλα κέντρα παραγωγής γεωμετρικής κεραμεικής. Ενδεικτικά μόνο βλ. για την Αττική Ker V 1, πίν. 89, 90 και για την υπόλοιπη Ελλάδα, Corinth VII 1, πίν. 10:61. Courbin 1966, πίν. 56. Α. Ανδρειωμένου, AAA 10 (1977), εικ. 20, 21 και GGP, πίν. 34h, 42g, 161. Ειδικά για την Εύβοια έχουμε ανάλογα παραδείγματα από τη Χαλκίδα (Α. Καραπασχαλίδου, Ανθρωπολ. και Αρχαιολογ. Χρον. 1 (1986), 97:2), την Ερέτρια (Α. Ανδρειωμένου, ASAtene 59 (1983, εικ. 26) και το Λευκαντί (Lefkandi I, πίν. 185:31, 5). Σχετικά με την προέλευση και την τεχνική του μοτίβου βλ. Courbin 1966, 346-7 και σελ. 347, σημ. 1.

Σε βαθύ σκύφο ανήκουν θραύσματα από το χείλος και το σώμα ανοιχτού αγγείου (2a, β) με πηλό κοκκινωπό. Βερνίκι καστανέρυθρο με χρωματικές διαβαθμίσεις, πιθανώς λόγω κακής όπτησης, καλύπτει το αγγείο εσωτερικά και εξωτερικά. Διακοσμητική ζώνη (μεγίστου πλάτους 0.04 μ.) με ομάδες λοξών γραμμών που αλλάζουν εναλλακτικά κατεύθυνση απλώνεται 0.035 μ. κάτω από την άκρη του χείλους του. Διακρίνονται τρεις ομάδες με έξι, οκτώ και τέσσερις σωζόμενες παράλληλες αντίστοιχα. Τα σχηματιζόμενα τρίγλυφα μένουν στο χώμα του πηλού. Ίχνος λαβής που έχει αποκολληθεί. Διάμ. χ.: 0.19 μ. Δύσκολο να χρονολογηθεί με ακρίβεια.

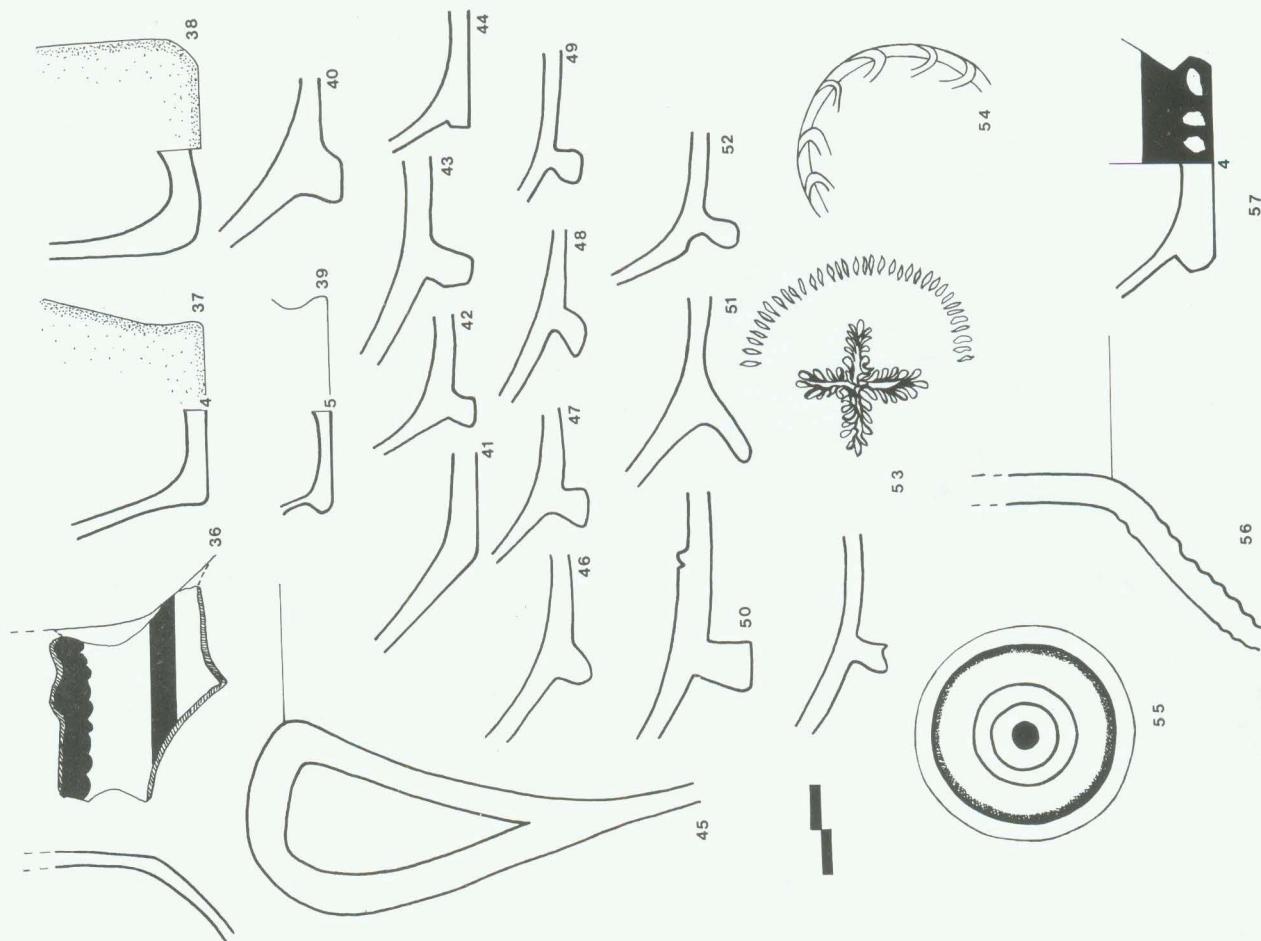
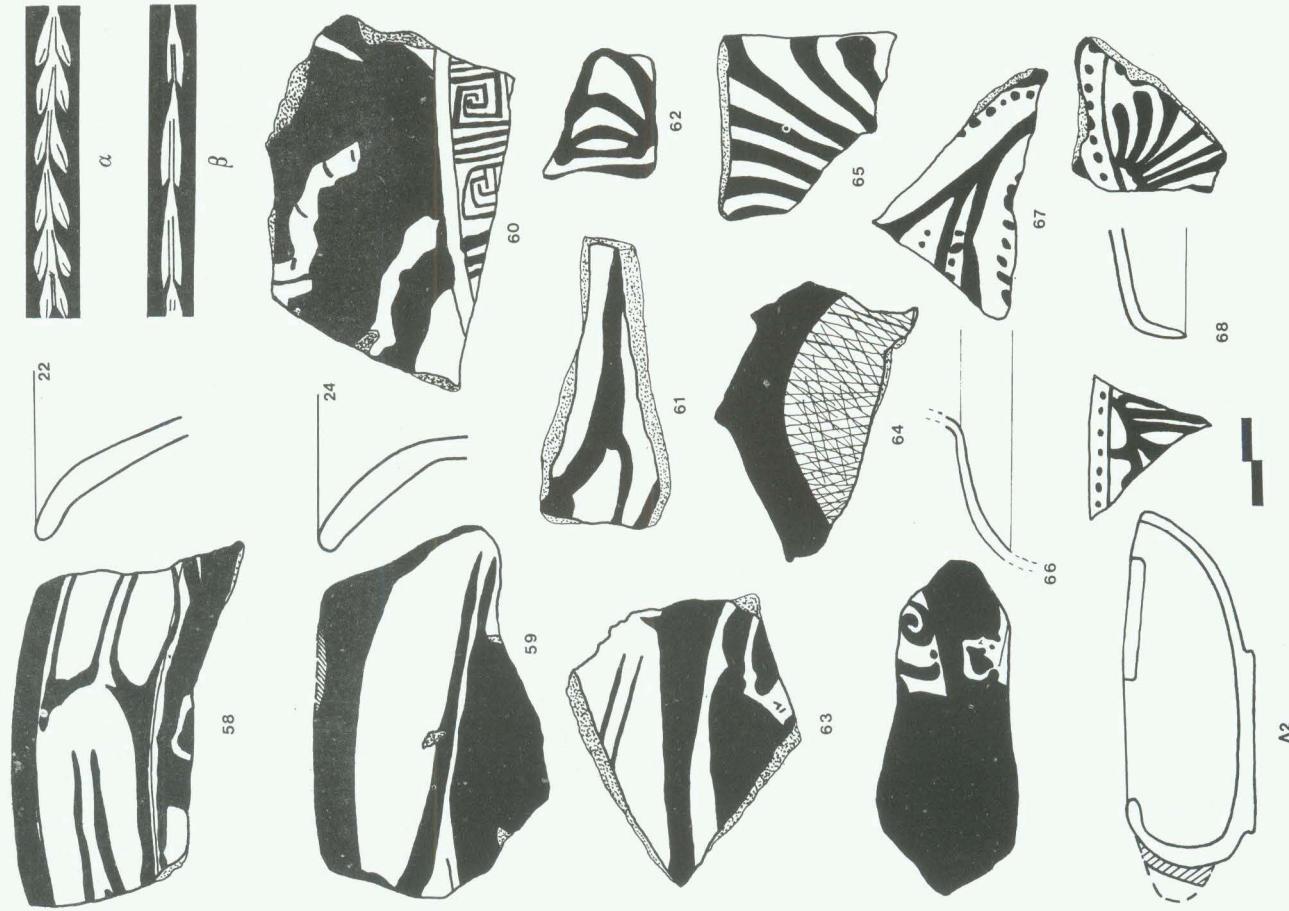
Το διακοσμητικό μοτίβο των εναλλασσόμενων λοξών γραμμών (*alternating diagonals*) με άβαφα τα ενδιάμεσα τρίγλυφα (Βερδελής 1958, 57:2 και GGP, 150) εκφράζει μια ΥΠΡΓ τεχνοτροπία που επικρατεί τον 9ο αι. στη Θεσσαλία, Σκύρο, Εύβοια και Βόρειες Κυκλαδες και είναι σύγχρονη με την αττική ΠΓ (GGP, 330). Από τα τέλη του 9ου όμως που τα νέα μοτίβα σπάνε την απομόνωση της Εύβοιας μέχρι και τα μέσα του 8ου αι. τα παλαιά αυτά εκφυλισμένα πρότυπα θα συνεχίσουν να χρησιμοποιούνται μαζί με τα καινούρια (GG, 162). Το μοτίβο απαντάται σε σκύφο από την Θεοτόκου (PGP, πίν. 21:90) αλλά και σε βαθύτερα αγγεία από τη Μαρμαριανή της Θεσσαλίας (PGP, πίν. 23:140) και το Λευκαντί στην Εύβοια (Lefkandi I). Βλ. ακόμα GG, εικ. 8d. A.J. Wace - M.S. Thompson, BSA 18 (1911-1912), εικ. 9:2 και Wace 1912, πίν. 210c. Ειδικά για την Εύβοια βλ. Ανδρειωμένου 1987, 93, πίν. 25ε και συμπεράσματα.

Λίγα θραύσματα, τέλος, ανήκουν σε μελαμβαφή σκύφο χωρίς διακόσμηση (3α, β). Ο πηλός είναι κι-

* Οι συντομογραφίες του κειμένου έχουν ως εξής: ΥΠΡΓ: Υποπρωτογεωμετρική, ΠΓ: Πρώιμη Γεωμετρική, ΜΓ: Μέση Γεωμετρική.

Σχεδ. 250. Γραπτή κέραμική του 5ου και 4ου αι. π.Χ. από το στήλαιο.

Σχεδ. 249. Κέραμική του 5ου και 4ου αι. π.Χ. από το στήλαιο.

τρινωπός και το βερνίκι θαμπό και απολεπισμένο. Ο σκύφος φέρει κάθετο χείλος και λαβές κυλινδρικής διατομής. Πρόκειται για κοινότατο γεωμετρικό αγγείο που αφού είναι αδιακόσμητο δε μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια. Πρβλ. *Ker* VI, πίν. 100:4385 και *GGP*, πίν. 34b.

β. Κλασική - ελληνιστική κεραμεική

(Εικ. 274-278, σχέδ. 248-251)*

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται όσα όστρακα χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τον 2ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλη την έκταση της πρώτης αίθουσας και σε ποικίλα βάθη, ενώ αρκετά ελληνιστικά συνελέγησαν και στη θέση 3. Διαγνωστικά σχήματα δεν μπορούν πάντα να ανιχνευτούν αφού πολλά όστρακα είναι μικρά και όχι χαρακτηριστικά. Μόνο κάποιες λαβές, βάσεις και χείλη μας δίνουν ασφαλή συμπεράσματα (Σάμψων 1976, σημ. 22). Τα περισσότερα θραύσματα προέρχονται από ανοικτά αγγεία, αφού είναι εξωτερικά και εσωτερικά μελαμβαφή. Λιγότερα είναι τα εξωτερικά μελαμβαφή και εσωτερικά άβαφα (κλειστά αγγεία) και ελάχιστα τα τελείως άβαφα. Κυριαρχούν τα αγγεία πόσεως, όπως σκύφοι, κύλικες, κοτύλες, άωτα αβαθή αγγεία (2, 6, 7, 20, 21, 25, 27, 31-35), ακολουθούν οι φιάλες και τα πινάκια, ενώ λιγότερο απαντούν τα μεγάλα αγγεία όπως λεκανίδες, αμφορείς και υδρίες (36, 56). Άλλα σχήματα, όπως οινοχόες (28, 49, 66), λήκυθοι ή κρατήρες (58-9) είναι μεμονωμένα. Βρέθηκαν άφθονα θραύσματα από χείλη που κλείνουν προς τα έξω ή προς τα μέσα ή είναι κάθετα με επίπεδη απόληξη (9-18, 24). Τα περισσότερα δείγματα ανήκουν σε αγγεία με λεπτά τοιχώματα και διάμετρο χείλους ανάμεσα στα 0.5 και 0.10 μ., ενώ λιγότερα έχουν έχουν άνοιγμα μικρότερο ή μεγαλύτερο από αυτά τα όρια. Στον Πίνακα 71 δίνουμε τα ποσοστά επί του συνόλου του υλικού που αντιστοιχούν στις παραπάνω διαστάσεις.

Ένα όστρακο σχηματίζει γωνίωση 0.025 μ. κάτω από την άκρη του χείλους (1). Λεπτό χείλος από ληκύθιο (23) με ελάχιστα ίχνη μελανού επιχρίσματος χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αι. (*Agora* XII, πίν. 38:1117).

Σε βαθιά, ανοιχτά αγγεία πιθανόν λεκάνες του 4ου, 3ου και 2ου αι. π.Χ. ανήκουν άβαφα όστρακα με ορι-

ζόντιο, έντονα έξω νεύον χείλος (4, 5. Πρβλ. *Vari* 1973 και *Thompson* 1934, σχέδ. 122: A61-2, A77, C61).

Οι λαβές που βρέθηκαν είναι κυρίως ταινιωτές, γωνιώδεις σε σχήμα Π ή πεταλοειδείς. Ανήκουν κατά κανόνα σε αγγεία πόσεως και κυρίως σε σκύφους, κύλικες και μόνωτα αβαθή αγγεία (19, 27) του ύστερου 5ου (*Agora* XII, πίν. 20:437. 21:461. 22:481. 23:494. 24:550. 26:586. 27:621. 31:774) και πρώιμου 4ου αι. π.Χ. (25, 31, 32. Βλ. *Agora* XII, πίν. 7:352, 16:349 και *Knigge* 1966, σχέδ. 18). Σε κανθαροειδές αγγείο ανήκει θραύσμα λεπτού μελαμβαφούς χείλους και ταινιωτής λαβής που υψώνεται πάνω από αυτό, καθώς και τμήμα παρόμοιας λαβής με κομβίο στη ράχη της (35. Βλ. και *Agora* XII, πίν. 27:628). Ελάχιστες λαβές προέρχονται από μεγάλα αγγεία, όπως οξυπύθμενους αμφορείς και υδρίες. Εκτός από τους παραπάνω τύπους βρέθηκε μικρός αριθμός λαβών κυλινδρικής διατομής που ανήκουν σε κωδωνόσχημους ή καλυκωτούς κρατήρες του ύστερου 5ου και 4ου αι. (*curling handles*).

Οι βάσεις είναι κυρίως μελαμβαφείς δακτυλιόσχημες (40, 42, 43, 46-53), οι περισσότερες με ομόκεντρους κύκλους στην εξωτερική πλευρά (55) με ή χωρίς παχιές τελείες στο κέντρο τους (5ος και πρώιμος 4ος αι. π.Χ.). Ελάχιστες είναι επίπεδες (41, 44, 57). Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 0.5 έως 0.10 μ. κατά μέσο όρο, ανήκουν δηλαδή στο μεγαλύτερο μέρος τους σε αγγεία μεσαίου μεγέθους (Πίν. 71). Μία σειρά από βάσεις, κάποιες με ιδιαίτερη εσωτερική κοιλότητα, προέρχονται από πινάκια (48, 50. Βλ. *Thompson* 1934, σχέδ. 116 και Δρούγον 1980, σχέδ. 43). Στο εσωτερικό μιας μελαμβαφούς δακτυλιόσχημης βάσης υπάρχει έκτυπη διακόσμηση ανθεμίου (*palmettes*) όπως συνηθίζεται σε ανοιχτά αγγεία του 4ου αι. π.Χ. κυρίως. Τέσσερα ανθέμια που ενώνονται στο κάτω μέρος του μίσχου τους σχηματίζονται σταυρό περιβάλλονται από κύκλο επίσης έκτυπων γραμμιδίων, διαμ. 0.05 μ. (53). Για τον τρόπο αυτό διακόσμησης γενικά βλ. *Agora* XII, 22. Για τον τύπο του μοτίβου πρβλ. *Eretria* II, πίν. 33:I. P.E. Corbett, *Hesperia* 24 (1955), πίν. 66:5b. *Vari* 1973, πίν. 72:27. Έκτυπη διακόσμηση βρίσκουμε στον πυθμένα κι άλλης βάσης όμως η ποιότητα είναι κατώτερη (43, 54).

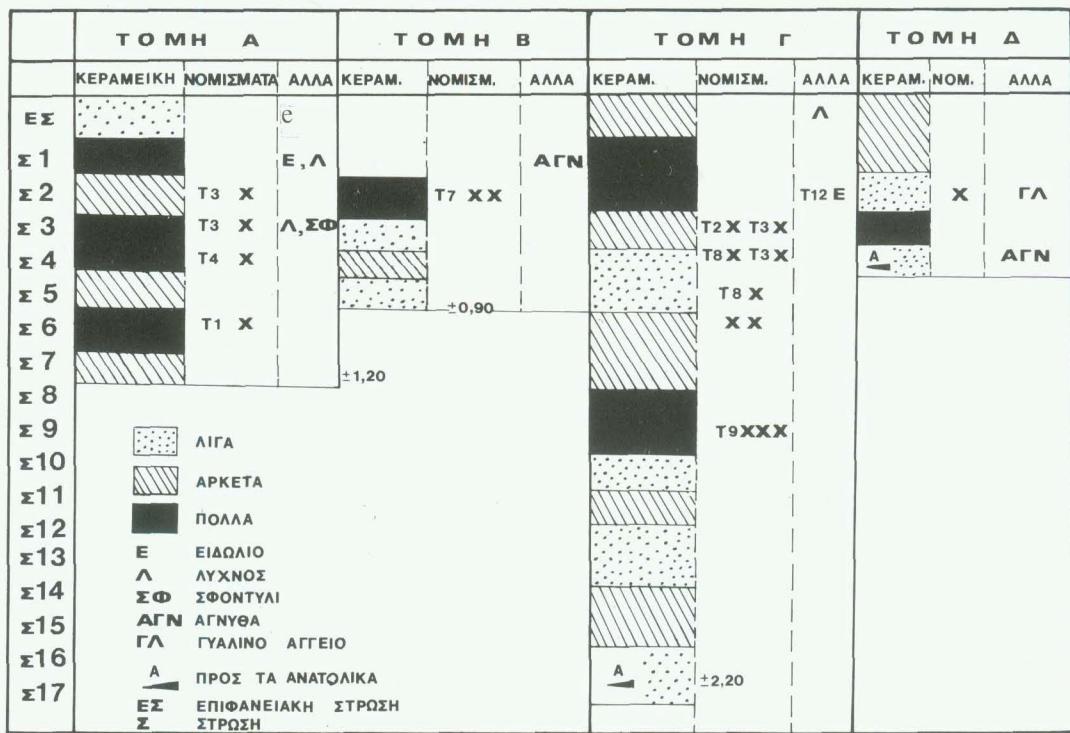
Χαρακτηριστικές είναι οι βάσεις από άωτα αγγεία (*saucers*) του 4ου, 3ου και 2ου αι. π.Χ. (43, 46, 48-50, 53). Ενδεικτικά πρβλ. *Thompson* 1934, σχέδ. 117:A20. *Olynthus* V, πίν. 176 και XIII, πίν. 218-9

* Η παρουσίαση των ευρημάτων δεν γίνεται με πλήρη κατάλογο προκειμένου να αποφευχθεί η μονοτονία της επανάληψης και η περιττή έκταση στο κείμενο. Αναφέρονται δειγματοληπτικά μόνο τα καλύτερα κομμάτια.

Σχέδ. 252. 87-90: Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. 91-97: Οστράκα από κυψέλες. 98-108: Επιφανειακά ευρήματα από το Πηγάδι και τη Ράχη Κορυφήνου.

Σχέδ. 251. Αύγυνθος, Αγγύθα και σφοντύλι. Κεραμική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων

Πίν. 69. Διάγραμμα κατανομής της κεραμεικής των ιστορικών χρόνων κατά στρώσεις και τομές.

για τα πρωιμότερα και Thompson 1934, σχέδ. 117:D9, E46. Δρούγου 1980, σχέδ. 21, 22 για τα νυστερότερα.

Σε σπάνιους τύπους φαίνεται ότι ανήκουν τρία θραύσματα από άβαφες χονδροειδείς βάσεις των οπίων τα τοιχώματα υψώνονται όρθια όπως στο σημερινό ποτήρι (37-8, 72). Ο τύπος θυμίζει μικρά άωτα αγγεία του πρώιμου 4ου αι. από την Όλυνθο (*Olynthus* XIII, πίν. 232:1076, 1077, 255:1075). Παρόμοια δείγματα βρέθηκαν και σε στρώματα του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. (pre - persian, *Olynthus* V, πίν. 43:985-87). Σχεδόν ακέραιο έχει σωθεί άωτο σκυφίδιο (34) στο χρώμα του πηλού που χρονολογείται στον ύστερο 3ο ή πρώιμο 2ο αι. π.Χ. (Δρούγου 1980, πίν. 11:Π1266).

Δύο όστρακα προέρχονται από τη βάση του λαιμού αγγείων μεγάλων διαστάσεων (πρόχοι ή υδρίες) με μελανή διακόσμηση από παράλληλους δακτυλίους στο καστανό βάθος του πηλού (36). Το θέμα, που θυμίζει κοσμητικές τάσεις της γεωμετρικής εποχής, είναι ελληνιστικό (πρβλ. *Agora XII*, πίν. 73: 1618, τέλος 4ου αι. π.Χ. Δρούγου 1980, πίν. 55:Π1475). Τέ-

λος, από τα πώματα που βρέθηκαν (26, 29, 68), το πρώτο φέρει διακόσμηση από μελανούς ομόκεντρους κύκλους με στιγμή στο κέντρο (5ος αι. π.Χ., πιθανή διάμ. 0.03 μ.).

Γενικά η κεραμεική είναι χρηστική, καλής ποιότητας, με γάνωμα που δεν έχει απολεπιστεί και διατηρείται στιλπνό. Το ελληνιστικό βερνίκι χάνει τη γυαλάδα του και παίρνει το χαρακτηριστικό για την εποχή γκριζόμαυρο ματ χρώμα, που φθείρεται εύκολα. Αν και ελάχιστα, υπάρχουν ωστόσο θραύσματα που σώζουν μελανόμορφη και ερυθρόμορφη διακόσμηση και υποδηλώνουν πως στο σπήλαιο υπήρχαν αγγεία καλύτερης ποιότητας διακοσμημένα με παραστάσεις και φυτικά ή γραμμικά μοτίβα. Τα δείγματα αυτά είναι τα εξής:

1. Θραύσμα από το σώμα και το χείλος ανοικτού αγγείου με παχιά τοιχώματα, πιθανώς κωδωνόσχημου κρατήρα (58). Το χείλος περιθέει ζώνη από σχηματοποιημένα ανθέμια (*laura wreath*), των οποίων μέρος μόνο έχει σωθεί. Οι χρωματικές διαβαθμίσεις του βάθους από κοκκινωπό σε

μελανό οφείλονται προφανώς σε κακή όπτηση. Το εσωτερικό καστανέρυθρο. Η στίλβωση έχει διατηρηθεί στιλπνή. Διάμ. χ.: 0.22 μ. 4ος αι. π.Χ. Στρώση A1. Για το σχήμα βλ. *Agora XII*, 55, πίν. 13:61. Tillyard 1923, 6 και Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία*, 1990, σχέδ. 10, πίν. 7a. Το διακοσμητικό μοτίβο είναι με παραλλαγές (Σχέδ. 250α, β) κοινό γύρω από το έξω νεύον χείλος των καλυκωτών και κωδωνόσχημων κρατήρων του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. Ενδεικτικά μόνο βλ. *Olynthus V*, πίν. 77, 86-7, 105 και *Olynthus XIII*, πίν. 36-55.

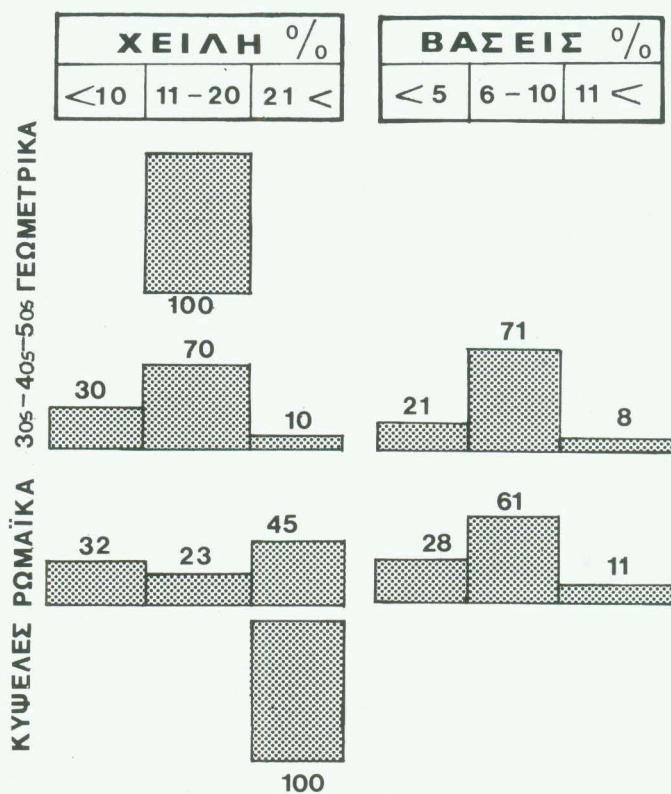
2. Οστρακο από το χείλος και το σώμα ανοιχτού αγγείου πιθανώς κρατήρα (59). Στο εξωτερικό σχηματοποιημένα ανθέμια. Εσωτερικά μελαμβαφές. Το χείλος περιθέει μελανή ζώνη. Άριστη στίλβωση. Διάμ. χ.: 0.36 μ. 4ος αι. π.Χ. Για το σχήμα και τη διακόσμηση βλ. παραπάνω No 1.
3. Οστρακο (κρατήρα;) με ερυθρόμορφη παράσταση αλόγου που καλπάζει (60). Σώζονται τα δύο μπροστινά του πόδια. Στα δεξιά στέκεται ανθρώπινη μορφή (;). Την παράσταση κλείνει στο κάτω μέρος ζώνη από μαιάνδρους, όπως συνηθίζεται σε αγγεία με μεγάλες επιφάνειες. Εσωτερικά, στιλπνό μελανό γάνωμα. 4ος αι. π.Χ.
4. Οστρακο με σχηματοποιημένα ανθέμια που σώζονται αποσπασματικά (63). Στο κάτω μέρος τμήμα αδιάγνωστης παράστασης. Σώζονται δύο γράμματα από επιγραφή. Τμήμα από παρόμοια διακόσμηση ανθεμίων σώζεται και στο θραύσμα 61.
5. Οστρακα από το κάτω μέρος σκύφου, κορινθιακού τύπου (64). Το ανώτερο σωζόμενο τμήμα είναι μελαμβαφές, ενώ σε εξηρημένη ζώνη πάνω από τη βάση, λεπτές μαύρες γραμμές τέμνονται άτακτα, σχηματίζοντας δικτυωτό κόσμημα (*black lattice-pattern* ή *cross-hatching*). Τον δακτύλιο της βάσης που κλείνει προς τα έξω (*flaring foot*) περιθέει μελανή ζώνη. Τα θραύσματα είναι εσωτερικά μελαμβαφή. Διάμ. β.: 0.03 μ. Δεύτερο μισό 5ου αι. π.Χ. Στρώση Γ5. Ο σκύφος κορινθιακού τύπου χαρακτηρίζεται από βαθύ σώμα, λεπτά τοιχώματα, οριζόντιες λαβές και εξηρημένη ζώνη πάνω από δακτυλιόσχημη βάση. Βλ. *Olynthus XIII*, πίν. 194:2, 3, 4 και *Olynthus V*, πίν. 56:74-6. Επίσης βλ. *Agora XII*, πίν. 15:322 και σχέδ. 4. Το δικτυωτό κόσμημα αντικαθιστά μετά τα μέσα του 5ου αι. παλαιότερα μοτίβα και θεωρείται ότι φανερώνει τάση προς ακατα-

στασία και αταξία στη διακόσμηση (*Agora XII*, 81-3).

6. Οστρακο από τον ώμο κλειστού αγγείου, πιθανόν οινοχόης (66). Τη βάση του λαιμού περιτρέχει αυλάκωση. Στο πάνω μέρος του οστράκου τμήμα φωτεινής μετόπης με διακόσμηση σπείρας από μελανό βερνίκι. Κάτω από τη γωνίωση του ώμου τμήμα ερυθρόμορφης παράστασης στο μελανό στιλπνό φόντο. Ανδρικό πρόσωπο στραμμένο προς τα δεξιά με τονισμένα από μελανό βερνίκι τα μαλλιά, το μάτι και το στόμα του. Η μαύρη γραμμή που διακρίνεται λοξά στο σώμα του, δόρυ (;). Διάμ. λαιμού: 0.06 μ., διάμ. ώμου: 0.05 μ. Στρώση B4. Η απόδοση του προσώπου θυμιζεί παράδειγμα από την Όλυνθο (*Olynthus XIII*, πίν. 117:199A, 199D).
  7. Θραύσματα με διακόσμηση φυτικού μοτίβου (62, 65, 67-8). Τα περισσότερα προέρχονται από πώμα, όπου το κόσμημα (*floral motif*) περιβάλλεται από σειρά μελανών στιγμών και το χείλος περιθέει μελανή ζώνη. Για τον τύπο του μοτίβου βλ. Metzger 1978, πίν. 37-40, σχέδ. 6-8 και σελ. 63-79, όπου και βιβλιογραφία. Επίσης Ανδρειωμένου 1980, 30-3.
- Στην ίδια περίοδο ανήκει, τέλος, και ένας μικρός αριθμός άλλων αντικειμένων που συμπληρώνει το σύνολο των ευρημάτων. Ανάμεσά τους ακέραιοι λύχνοι και θραύσματα (Σάμψων 1976, σημ. 23), αγνύθες και σφοντύλια.
1. Ο λύχνος Λ1 με πλατιά επίπεδα χείλη και συνολική διάμετρο 0,092 μ. είναι μελαμβαφής χωρίς λαβή. Πολύ κοινός τύπος του ύστερου 5ου και πρώιμου 5ου αι., μέχρι περίπου το 480 π.Χ. Ταυτίζεται με τον *Agora IV*, 16B (πίν. 32: 101- 2). Παρόμοια δείγματα έχουν βρεθεί στην Κόρινθο απ' όπου και η μακρινή προέλευση του τύπου (*Corinth IV2*, Type IV, πίν. II:62). Βλ. επίσης *Olynthus V*, πίν. 197:18. *Olynthus XIV*, πίν. 144:9 (Group IV) και *Isthmia III*, Type II, πίν. 1 και 14:15.
  2. Ο Λ2 είναι χονδροειδής και άβαφος με ίχνη οριζόντιας λαβής που έχει αποκολληθεί. Πρβλ. *Agora IV*, 23C, πίν. 8, 36:229. *Corinth IV2*, Type VI, πίν. III:112. *Délos XXVI*, πίν. 1:30. *Isthmia III*, Type VI, πίν. 2, 16:87, 88.
  3. Οι αγνύθες ΑΓ1, ΑΓ2, ΑΓ3 είναι πυραμιδοειδείς με οπή ανάρτησης στην κορυφή. Το ύψος τους (0.074 μ., 0.069 μ. και 0.065 μ. αντίστοιχα) συμφωνεί με το σύνθετος μέγεθος (0.05 - 0.07 μ.). Οι δύο πρώτες φέρουν ίχνη μελανού επιχρίσμα-

	ΧΕΙΛΗ	ΧΕΙΛΗ ΜΕ ΛΑΒΗ	ΒΑΣΕΙΣ	ΛΑΒΕΣ	ΠΩΜΑΤΑ	ΑΛΛΑ	ΣΥΝΟΛΟ	%
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ	4	1		3		1	9	2
ΚΛΑΣΙΚΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΑ	55	5	24	22	3	73	180	45
ΡΩΜΑΪΚΑ	23	9	18	11	5	103	169	42,5
ΓΥΑΛΙΝΑ ΑΓΓΕΙΑ				2		4	6	1,5
ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ			2			8	10	3
ΚΥΨΕΛΕΣ	4					19	23	6
ΣΥΝΟΛΟ	86	15	44	38	8	208	399	100

Πίν. 70. Συγκεντρωτικός πίνακας κεραμικής ιστορικών χρόνων από το σπήλαιο.

Πίν. 71. Άνοιγμα χειλιών και βάσεων.

τος, ενώ η τρίτη είναι πολύ φθαρμένη. Η απολέπιση του επιχρίσματος δικαιολογείται όχι μόνο από τη φθορά του χρόνου, αλλά και από την κακής ποιότητας «βαφή» μέσα στην οποία βυθίζονταν οι αγγύθες. Οι ΑΓ1 και ΑΓ2 φέρουν στην κορυφή απροσδιόριστο σφράγισμα. Τύπος μεικτός. Βλ. Davidson 1943, 73, εικ. 32:52, 4. 33:29, 30, 17, 103. Πρβλ. ακόμα *Délos XVIII*, 151, πίν. LV, 436:4, 437:1 και A. Δεσποίνη, *AE* 1982, πίν. 12δ (3-6). Οι αγνύθες του τύπου αυτού καλύπτουν μεγάλο χρονικό διάστημα, από τον 7ο αι. π.Χ. έως και την ελληνιστική περίοδο.

4. Σφραγίδι Σ1 κωνικού τύπου με κατακόρυφο τρήμα. Ύψος: 0.023 μ., διάμ. β.: 0.033 μ. Φέρει ελάχιστα ίχνη μελανού επιχρίσματος. Πρβλ. Davidson 1943, 94, εικ. 43:5 και *Corinth XII*, πίν. 78:1219. Αποτελεί συνηθισμένο τύπο του 5ου και 4ου αι. π.Χ.

γ. Κεραμεική ρωμαϊκών χρόνων

(Εικ. 278-280, σχέδ. 251-252)

Τα όστρακα είναι λίγα, κατά κανόνα άβαφα ή ερυθρόχρωμα από καθαρό πηλό, με εσωτερικούς και εξωτερικούς δακτυλίους (56), που γίνονται τυχαία κατά τη διάρκεια της κατασκευής του αγγείου στον τροχό και δεν έχουν διακοσμητική αξία (*Agora V*, 6, πίν. 13:K81, *wheel-ridging*). Παρόμοιοι τύποι αγγείων έχουν βρεθεί σε ρωμαϊκό εργαστήριο της Χαλκίδας που χρονολογείται στο β' μισό του 1ου και α' μισό του 2ου αι. μ.Χ. (Σάμψων 1987). Τα περισσότερα θραύσματα από τα Θαρρούνια ανήκουν σε πινάκια (70, 73) και μεγάλα χρηστικά αγγεία, όπως χύτρες (85, 87), φιάλες (79), οινοχόες (75) και κύπελλα. Ανάμεσά τους τμήμα από αβαφή τρίκλωνη λαβή μεγάλου αγγείου. Βρέθηκαν ακόμα πάματα, ενώ ελάχιστα είναι τα θραύσματα από λαβές και βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων.

Τα ευρήματα εκτείνονται χρονολογικά από τον 1ο αι. π.Χ. ως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Πότε ακριβώς εξαφανίζονται δε γίνεται σαφές γιατί τα όστρακα που σώζονται δεν είναι χαρακτηριστικά και τα σχήματα δε μπορούν πάντα να ανιχνευτούν. Τα νομίσματα των μέσων του 3ου αι. μ.Χ. που έχουν βρεθεί στο σπήλαιο (Η. Τσούρτη, κεφ. 9, IV) πιθανώς χρονολογούν και το τέλος της συστηματικής χρήσης του. Η ύπαρξη πάντως και ενός νομίσματος της εποχής του Ιουστινιανού ίσως να σημαίνει πως το σπήλαιο χρησιμοποιείται και αργότερα, τουλάχιστον σποραδικά. Η ποιότητα άλλωστε και τα σχήματα

της κεραμικής των παλαιοχριστιανικών αιώνων μοιάζουν τόσο με αυτά των όψιμων ρωμαϊκών, ώστε να μην είναι εύκολος ο διαχωρισμός τους.

Εκτός από όστρακα, στην ίδια περίοδο χρονολογούνται έξι θραύσματα από γυάλινα υδροδοχεία, ανάμεσα στα οποία δύο ταινιωτές λαβές (τομές Α1, Α3, Α5, Γ23, Δ2).

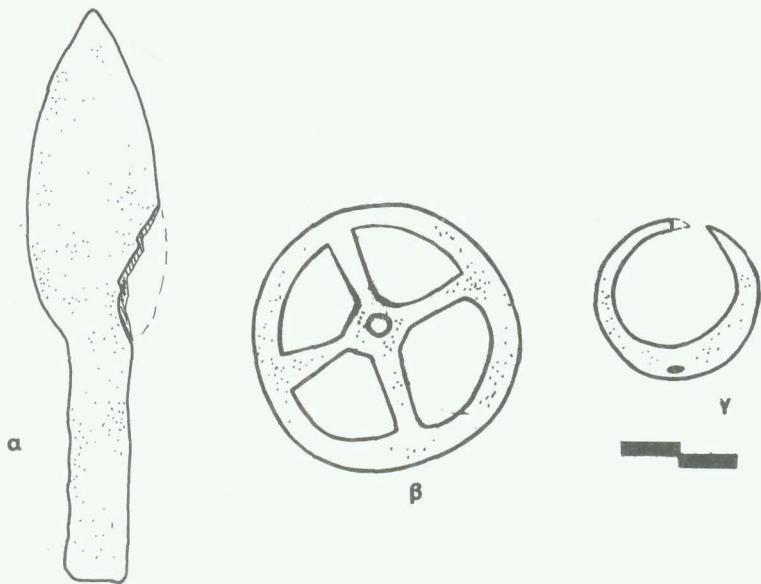
δ. Όστρακα με εσωτερικές εγχαράξεις

(Εικ. 281, σχέδ. 252)

Ένας σημαντικός αριθμός οστράκων που διαφέρει από τους καθιερωμένους τύπους της κεραμεικής βρέθηκε ανάμεσα στα θραύσματα των κοινών χρηστικών αγγείων. Τα όστρακα αυτά προέρχονται από χονδροειδή και άβαφα αγγεία μεγάλων διαστάσεων. Τα κάθετα τοιχώματά τους φέρουν στο εσωτερικό αβαθείς εγχαράξεις (*combing*) παράλληλες και οργανωμένες σε ομάδες που τέμνονται μεταξύ τους κάθετα (84-86). Τα δείγματα από τη Σκοτεινή αποτελούν το 6% επί του συνόλου της κεραμεικής των ιστορικών χρόνων και συνίστανται κυρίως σε μεγάλα κομμάτια. Το πάχος τους κυμαίνεται από 0.015 έως 0.020 μ. ενώ η διάμετρος όσων οστράκων διασώζουν χείλος υπολογίζεται σε 0.35 μ. περίπου (91-94). Το δε ύψος των αγγείων αυτών που πρέπει να είχαν σχήμα βαθύ καλάθου (*kalathos*) θα ήταν γύρω στα 0.050 μ.

Παρόμοια ευρήματα από άλλες θέσεις του ελλαδικού χώρου είναι γνωστό ότι προβλημάτισαν τους ερευνητές, όπου αυτά δεν πέρασαν απαρατήρητα. Μια συγκροτημένη μελέτη από τους Jones, Graham και Sackett (Vari 1973, 397) τα αποδίδει σε κυψέλες με βάση τα εθνοαρχαιολογικά παράλληλα, τις φιλολογικές πηγές και την μέθοδο της εις άτοπον απαγωγής. Το υλικό προέρχεται από την ανασκαφή μιας κλασικής εξοχικής κατοικίας στη Βάρη, κοντά στο σπήλαιο του Πανός, επιπλέον από τη θέση Τράχωνες, επίσης στον Υμηττό, αλλά και από το Σούνιο. Οι διαστάσεις είναι ανάλογες (διάμ. χ.: 0.33-0.39 μ., ύψος: 0.40-0.63 μ.) και από περισσότερα και καλύτερα διατηρημένα κομμάτια μαθαίνουμε πως οι βάσεις ήταν επίπεδες. Η αρχική ονομασία «*umbrella stands*» που δόθηκε σ' αυτά τα αγγεία από τον J.R. McCredie (*Hesp. Suppl.* XI (1966), 46:5) είναι χαρακτηριστική του σχήματος που είχαν.

Εκτός από το σχήμα του καλάθου που είναι πιο συνηθισμένο, βρέθηκαν στη Βάρη και πήλινοι δακτύλιοι (*terracotta rings*) με ανάλογες εγχαράξεις, που θα προσαρμόζονταν στο στόμιο του καλάθου για να προεκτείνουν το βάθος του, καθώς και πώματα

Σχέδ. 253. Αιχμή βέλους, χάλκινη ρόδα, ενώτιο.

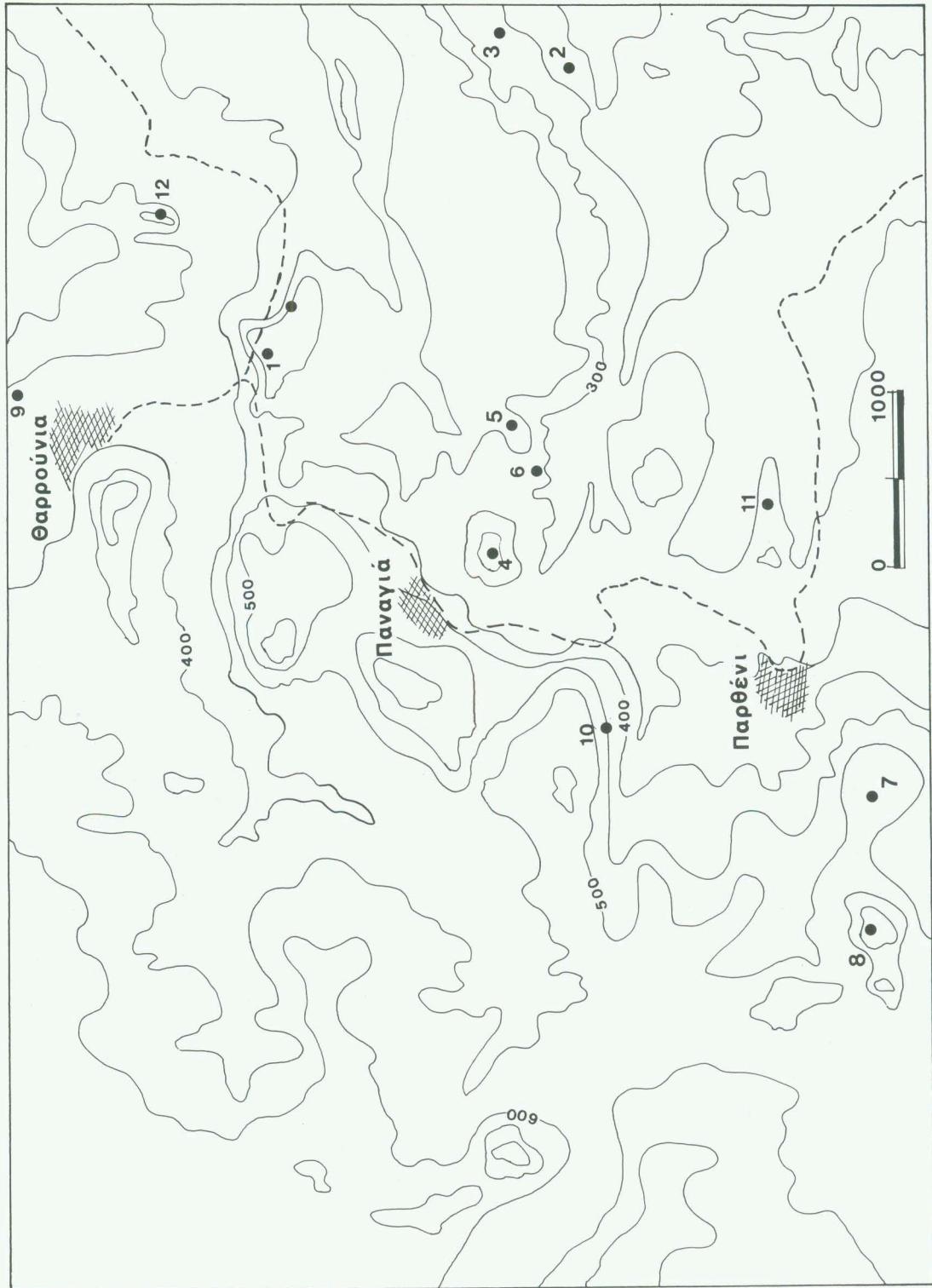
με αυλακώσεις. Στα Θαρρούνια οι δύο τελευταίες κατηγορίες δεν εντοπίστηκαν και, όσον αφορά τουλάχιστον στα πώματα, πιθανόν να αντικαθίσταντο από ανάλογα ξύλινα (Vari 1973, 445). Στην Εύβοια βρέθηκαν θραύσματα από κυψέλες, δακτυλίους και πώματα στο ρωμαϊκό εργαστήριο της Χαλκίδας (Σάμψων 1987, 128).

Η ακριβής χρονολόγησή του σχήματος δεν είναι δυνατή καθώς ο ίδιος τύπος κυψέλης διατηρείται αναλοίωτος για ένα ιδιαίτερα μεγάλο διάστημα, από τον ύστερο 5ο αι. π.Χ. ως τον 5ο αι. μ.Χ. Είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι για μια περίπου χιλιετία οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν για τις μελισσοκομικές τους δραστηριότητες τα ίδια αντικείμενα, που σημαίνει πως οι ανάγκες δεν άλλαξαν και μέσα σε χίλια χρόνια λίγη πρόδοσ έγινε στη διαδικασία παραγωγής του μελιού. Εθνοαρχαιολογικά παράλληλα δείχνουν πως ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούνται παρόμοιες κυψέλες στην Ελλάδα και άλλες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου. Άλλα και η έλλειψη καθαρών ιστορικών στρωμάτων στο σπήλαιο κάνει τη χρονολόγησή τους ακόμα πιο συγκεχυμένη και πλέον δεν μπορούμε να ξέρουμε αν τα όστρακα ανήκουν σε μια μόνο εποχή (π.χ. μόνο στην κλασσική ή μόνο στη ρωμαϊκή) ή προέρχονται απ' όλη τη διάρκεια χρήσης του σπηλαίου. Παρόμοια όστρακα βρέθηκαν και σε άλλες θέσεις γύρω από τη Σκοτεινή (Πιρνάρι).

ε. Λοιπά ευρήματα

Τμήμα κεφαλής πήλινου ειδωλίου (Εικ. 278) βρέθηκε στη στρώση 2 της τομής Γ. Είναι φτιαγμένο από καθαρό πηλό και έχει απόχρωση κεραμόχρωμη. Εσωτερικά είναι κοίλο. Η αποσπασματική του διατήρηση κάνει δύσκολή την αναγνώριση του φύλου και αδύνατη την ταύτιση του τύπου του. Η απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου θυμίζει τα πήλινα ειδώλια της αρχαϊκής - κλασσικής περιόδου. Τέτοιοι «αρχαϊσμοί» είναι εμφανείς σε πολλά δείγματα από το κοροπλαστικό εργαστήριο των υστερο-ρωμαϊκών χρόνων στη Χαλκίδα (Α. Σάμψων, *ΑΕ* 1980, 136). Σ' αυτήν την περίοδο της παρακμής και της τυποποίησης των προϊόντων, οι τεχνίτες μιμούνται παλαιότερα καθιερωμένα πρότυπα, αναζητώντας σ' αυτά την καλλιτεχνική καταξίωση των έργων τους. Έτσι το συγκεκριμένο ειδώλιο δεν αποκλείεται να έχει κατασκευαστεί από το ίδιο εργαστήριο του οποίου τα προϊόντα είχαν μεγάλη διάδοση στη Χαλκίδα και γενικότερα στην Εύβοια, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα (ό.π., 137). Βλ. παρόμοιο ό.π., πίν. 56 και *Agora VI*, πίν. 7:259-61 (2ος-3ος αι. μ.Χ.).

Ελάχιστα μετάλλινα αντικείμενα βρέθηκαν στις ανώτερες στρώσεις των τομών Α, Β και Γ (Σχέδ. 253). Μία χάλκινη ρόδα (διάμ. 0.04 μ., Γ5) πιθανώς ανήκει σε παιχνίδι και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Παρόμοιοι τροχοί από πηλό με ακτινωτή δια-

Σχέδ. 254. Θέσεις της ευρύτερης περιοχής του σπηλαίου με ίχνη κατοικησής κατά τους ιστορικούς χρόνους.

κόσμηση έχουν βρεθεί στο αγγειοπλαστικό εργαστήριο της Χαλκίδας (Σάμψων 1987, 126, εικ. 70). Ένα σιδερένιο καρφί μήκους 0.12 μ. προέρχεται από την τομή B2, ενώ μια σιδηρά αιχμή βέλους (μήκ.: 0.95 μ.) βρέθηκε στην τομή A1. Από την ίδια στρώση προέρχεται χάλκινο ενώτιο διαμ. 0.02 μ.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

Η επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου δεν περιορίσθηκε στον εντοπισμό μόνο νεολιθικών θέσεων αλλά αναζητήθηκαν και μεταγενέστερα λείψανα, σε μια προσπάθεια να ανασυσταθεί το ευρύτερο πλαίσιο που περιέβαλλε το σπήλαιο. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν είναι (Σχέδ. 254):

Πλατάκι (Θαρρούνια)

Είναι η θέση του νεολιθικού οικισμού (1). Εκτός από τα νεολιθικά βρίσκονται διάσπαρτα και νεώτερα άβαφα όστρακα, κυρίως προς τη δυτική πλευρά του πλατώματος. Νεώτερα όστρακα βρέθηκαν και στη θέση του νεολιθικού νεκροταφείου.

Πιρνάρι (Παραμερίτες)

Χαμηλό βραχώδες ύψωμα (2) ανατολικά του χωριού Παναγιά, πιο κοντά στο χωριό Παραμερίτες. Στην κορυφή του λόφου βρέθηκαν νεολιθικά όστρακα, ενώ στη δυτική του πλαγιά υπήρχε μεγάλη συγκέντρωση μεταγενέστερης κεραμεικής σε έκταση περίπου 4 στρεμμάτων.

Πρόκειται πιθανόν για οικισμό όπως υποδηλώνουν οι κεραμίδες που βρέθηκαν επί τόπου, κάποιες από τις οποίες φέρνουν ίχνη μαύρου γανώματος. Ανάμεσα στα ευρήματα βάση οξυπύθμενου αμφορέα και άφθονα όστρακα με χτενιστή εσωτερική επιφάνεια που ανήκουν σε κυψέλες.

Τα περισσότερα θραύσματα είναι άβαφα και χονδροειδή, ελάχιστα μόνο έχουν μελανό ή κοκκινωπό επίχρισμα (Σχέδ. 252:98-103).

Ράχη Κορομπήλου (Παναγιά)

Πρόκειται για αυχένα και πλαγιά υψώματος (Σχέδ. 231) διάσπαρτα από κεραμεική διαφόρων εποχών (3). Απέχει 1 χλμ. από το Πιρνάρι. Κι εδώ βρέθηκαν μαζί με τα νεολιθικά όστρακα πολλά μεταγενέστερα, κυρίως γεωμετρικά. Ανάμεσά τους θραύσμα από ληγύθιο με μορφή που εικονίζεται να φέρει κισσό (τέλος 6ου αι. π.Χ.). Βρέθηκαν επίσης βάσεις και χείλη από μεγάλα πιθοειδή αγγεία (Σχέδ. 252:104 - 108).

Βουνό (Παναγιά)

Γνωστή νεολιθική θέση (4) στην ανατολική άκρη του χωριού Παναγιά. Ανάμεσα στα άφθονα νεολιθικά και πρωτοελλαδικά όστρακα συνελέγησαν και πολλά μεταγενέστερα, ελληνιστικά και ρωμαϊκά.

Κοτρώνια (Παναγιά)

Χαμηλός λόφος (5) ΝΑ του χωριού Παναγιά. Ανάμεσα σε άβαφα όστρακα από καθαρό πηλό βρέθηκαν και δύο πυραμιδοειδείς αγνύθες.

Ισώματα (Παναγιά)

Κορυφή λόφου (6) σε μικρή απόσταση από τα Κοτρώνια, όπου εντοπίστηκαν λείψανα κτηρίων και άβαφα όστρακα που δε μπορούν να προσδιοριστούν χρονολογικά. Βρέθηκαν ακόμα θραύσματα κεραμίδων και χείλη από πιθάρια. Παρόλο που η κεραμεική είναι λίγη και όχι χαρακτηριστική, δίνει την εντύπωση ότι ανήκει σε ύστερη ρωμαϊκή ή πρώιμη βυζαντινή θέση.

Παρθένιον

Στην κορυφή του λόφου Καστριού (7) ΝΔ του σημερινού χωριού Παρθενίου τοποθετείται πιθανότατα ο ομώνυμος αρχαίος δήμος που αναφέρεται ότι υπήρχε στην περιοχή αυτή. Ο δήμος ανήκε στην Ερέτρια (RE XIX 4, 1980:2). Την αρχαία πόλη αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος (τέλος 5ου αι. μ.Χ.) στη σωζόμενη επιλογή των Εθνικών του: «Παρθένιον, πόλις Εύβοιάς· ἔστι δέ καὶ Θράκης. Τό ἐθνικόν Παρθένιος καὶ Παρθενεὺς». (A. Westermann, *Stephani Byzantii Ethnikōn quae supersunt*, 1839, 224). Το όνομα *Nikήρατος Παρθενί[όθεν]* (E. Ziebarth, IG XII 9, 64:217) που αναγράφεται σε μαρμάρινη ερετριακή στήλη των ελληνιστικών χρόνων ανάμεσα σε άλλα ονόματα Ερετριέων πολιτών είναι η μοναδική επιγραφική μαρτυρία για την ύπαρξη του αρχαίου Παρθενίου (W.P. Wallace, *AEM* 8 (1961), 201). Ο E. Ziebarth (IG XII 9, 165) τοποθετεί το Παρθένιον τρεις ώρες βόρεια του Αλιβερίου, ενώ ο A. Beaumeister υπολογίζει πως ο αρχαίος οικισμός θα βρισκόταν σε απόσταση μιας ώρας από το σημερινό χωριό, στην πλαγιά του όρους Κοτύλαιον. Ο ίδιος, στα μέσα του περασμένου αιώνα (*Topographische Skizze der Insel Euboea*, 1864, 16), διέκρινε θεμέλια ναού, τον οποίον αποδίδει στην Παρθένο Ήρα, όχι στην Αθηνά ή στην Άρτεμη. Σε αυτό το προσωνύμιο της θεάς απέδωσε ο Beaumeister το όνομα του αρχαίου δήμου, αλλά και του ποταμού της περιοχής που λεγόταν επίσης

Παρθένιος, αλλά και Ίμβρασος.

Σύμφωνα με τη μυθολογία η Ήρα είναι τρισυπόστατη θεά (EM, τ. 2, 90) και κάθε μία από τις τρεις υποστάσεις της σχετίζεται με τη βιολογική ζωή της γυναικάς ως ανύπαντρης (Ηρα Παρθένος), συζύγου (Ηρα Τελεία) και χήρας (Ηρα Χήρα). Ως Παρθένος η Ήρα είχε ιδιαίτερη σχέση με το υγρό στοιχείο που το όνομά του διαφέρει κατά τόπους. Η Εύβοια που αποτελούσε ένα από τα μεγάλα κέντρα της λατρείας της επιχειρήθηκε να συνδεθεί και μυθολογικά μαζί της με τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης τοπικής παράδοσης (RE VIII 1, 371:5), σύμφωνα με την οποία την ανατροφή της Ήρας ανέλαβε η Νύμφη Μάκρις, επώνυμη ηρωίδα της Εύβοιας που ανάγει το όνομά της στο μακρουλό σχήμα του νησιού. Πράγματι, σύμφωνα με ένα αρχαίο σχόλιο στον Πίνδαρο (Schol. Pind. Ol. VII 49) «...ἐν Εὐβοίᾳ (ἡ Ήρα) Παρθένος ἐκαλεῖτο καὶ ὁ ποταμός Παρθένος, ὃς Ἰμβρασος ἐκλήθη». Παρόμου παράδοση υπήρχε στην Αρκαδία και στη Σάμο (Schol. Appol. Rhod. B 884), όπου και το περίφημο Ήραιό.

Την πιθανότητα να υπήρχε ναός της Παρθένου Ήρας στο αρχαίο Παρθένιον υιοθετούν ακόμα ο K. Bursian, *Geographie von Griechenland* II, 1826, 425 και ο Δ. Σ. Σταυρόπουλος, AE 1895, 151:18, ενώ ο M.J.Girard στο *Mémoire sur l'île d'Eubée*, 1851, 680 (ελλην. μετάφρ. Γ.Ι. Φουσάρας, AEM 11 (1964), 5-135) αποδίδει με επιφύλαξη τον μικρό ναό του οποίου οι κατώτεροι δόμοι ήταν ακόμα τότε ορατοί στην Άρτεμη. Ο Girard τοποθετεί τα ερείπια στην κορυφή του βουνού πάνω από το σημερινό Παρθένι και συγκεκριμένα στο σημείο από όπου φαίνονται και το Αιγαίο και ο Βόρειος Ευβοϊκός κόλπος. Με τη θέση αυτή εννοεί πιθανώς ψηλότερο λόφο δυτικά του Καστριού, γνωστό σήμερα ως Ακινόκαστρο (8), όπου συνελλέγησαν άφθονα όστρακα κατα τις επιφανειακές έρευνες, τα περισσότερα από καθαρό πηλό. Ανάμεσά τους λαβές και βάσεις από οξυπύθμενους αμφορείς. Δεν είναι ορατό όμως κανένα ίχνος αρχαίου κτηρίου. Αντίθετα άφθονα είναι τα ίχνη κατοίκησης στο λόφο Καστρί πάνω από το χωριό Παρθένι. Η κορυφή του λόφου που έχει φυσικά πλατώματα σε διάφορα επίπεδα περιβάλλεται από βράχους, τα κενά μεταξύ των οποίων έχουν κλειστεί με τείχος νεωτέρων χρόνων στη δυτική πλευρά (Α. Σάμψων, AEM 23 (1980), 200, θέση 140). Στα πλατώματα της κορυφής διακρίνονται άφθονα οικοδομικά λειψανα ανάμεσα στα οποία και δύο τουλάχιστον δεξαμενές. Η μία θα κάλυπτε εμβαδόν 10×5 μ. περίπου.

Σώζεται μόνο το δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα. Στην άλλη, που είναι κυκλική, εκτός από το κουρασάνι σώζεται ο τοίχος σε ύψος 1.50 μ.

Σπήλαιο στο Πλάτωμα (Θαρρούνια)

Σε μικρή δοκιμαστική έρευνα δίπλα στο βραχώδες τοίχωμα βρέθηκαν και μεταγενέστερα όστρακα, ελληνιστικά και ρωμαϊκά (9).

Σπήλαιο Τρούπα (Παναγιά)

Βρίσκεται σε χαράδρα νότια του χωριού Παναγιά (10). Η είσοδός του, που ήταν πολύ μικρή και διευρύνθηκε πρόσφατα, είχε κλείσει τα τελευταία 30 χρόνια. Παλαιότερα αποτελούσε κατοικία κτηνοτρόφων ή ένα είδος μαντριού, όπως δείχνει το παχύ στρώμα κοπριάς στο πρώτο δωμάτιο μετά την είσοδο. Έχει μεσημβρινό προσανατολισμό. Αποτελείται από δύο αίθουσες που επικοινωνούν με στενή δίοδο (Σχέδ. 255). Η πρώτη είναι πιο ευρύχωρη και διατηρεί αρκετές επιχώσεις, η δεύτερη έχει πολύ καλό σταλαγμιτικό διάκοσμο και είναι μικρότερη (Εικ. 282).

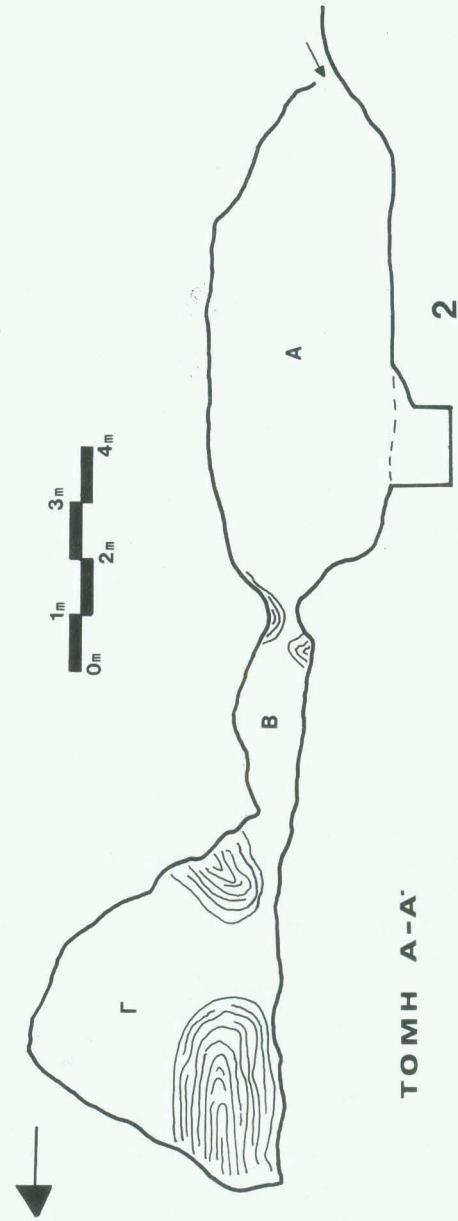
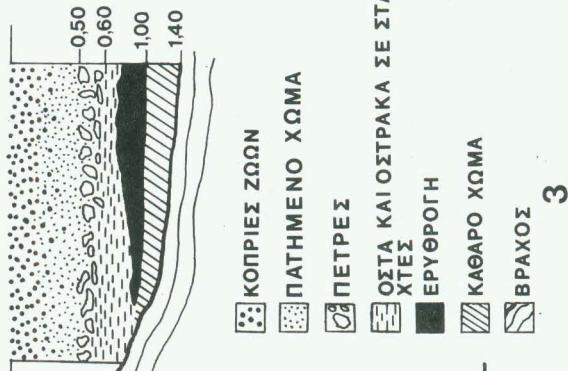
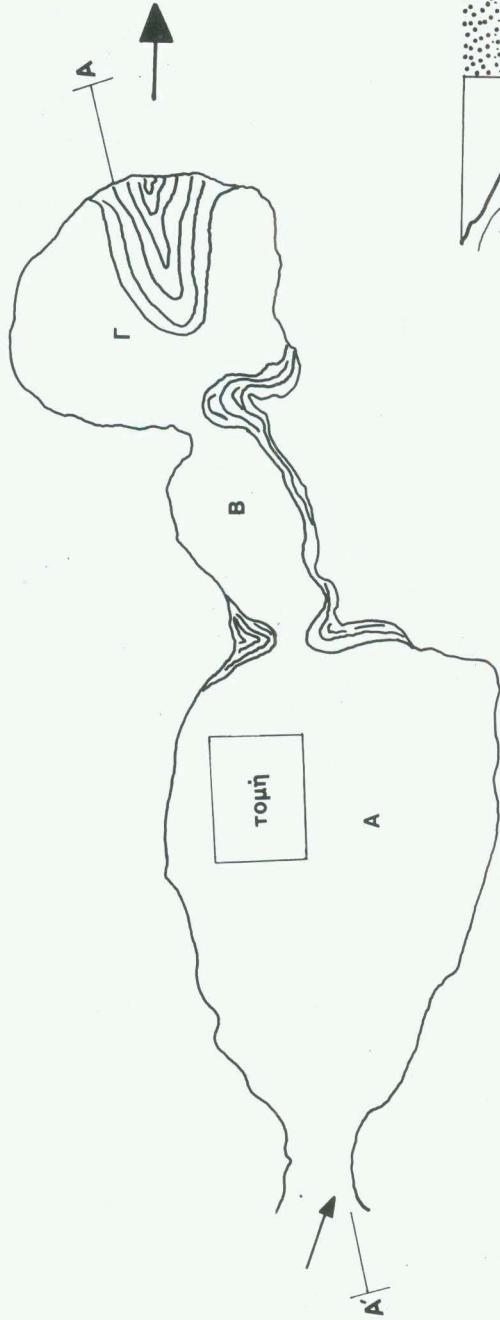
Τον Αύγουστο του 1990 έγινε στο δωμάτιο Α δοκιμαστική τομή με διαστάσεις $2.15 \text{ μ.} \times 1.60 \text{ μ.}$ Μέχρι 0.50 μ. βάθος οι επιχώσεις αποτελούνται από σκληρό χώμα που θα μπήκε στο σπήλαιο με τις βροχές και από κοπριές ζώων. Ακολουθεί στρώμα πάχους 0.10 μ. από μικρές και μεγάλες πέτρες με κενά μεταξύ τους. Πιθανώς αντιπροσωπεύει περίοδο σεισμικής δραστηριότητας. Σε βάθος 0.60 μ. εντοπίστηκε στρώμα από στάχτες, που προχωρεί στο ανατολικό ήμισυ της τομής. Ανάμεσα στις καύσεις βρέθηκαν οστά ζώων και λίγα όστρακα μελαμβαφή με γάνωμα πολύ κακής ποιότητας. Στη δυτική πλευρά υπάρχει ερυθρογή που προέρχεται από έντονη καύση. Στα επόμενα στρώματα δε βρέθηκε παρά καθαρό χώμα και η ανασκαφική τομή έκλεισε από το βραχώδες υπόστρωμα σε βάθος 1.00 μ. στα ανατολικά και 1.40 μ. στα δυτικά (Σχέδ. 255:3).

Σπήλαιο Ζάχου (Παρθένη)

Μικρό χαμηλό σπήλαιο ανατολικά του χωριού (11), στην κορυφή λόφου. Εκτός από νεολιθικά βρέθηκαν αρκετά μεταγενέστερα όστρακα που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

Βυζαντινές και μεσαιωνικές θέσεις
Άγιος Νικόλαος

Υψωμά με μυτερή κορυφή (12) στο μέσον περίπου της διαδρομής Θαρρουνίων - Τραχηλίου. Σώζονται

Ζχεδ. 255. Σπήλαιο Τρούπα Παρθενίου.

λείψανα βυζαντινού ή ενετικού κάστρου (ΑΔ 16 (1960) Χρον., 150) και παλαιά βυζαντινή εκκλησία με λείψανα τοιχογραφιών. Στη θέση αυτή λέγεται ότι βρισκόταν το παλαιό χωριό που ερημώθηκε τον 17ο αιώνα (ίσως το 1661) από επιδημία πανώλης.

Πύργος Τραχηλίου

Στο μέσον του χωριού σώζεται τετράγωνος πύργος της Ενετοκρατίας σε πολύ καλή κατάσταση. Ο πύργος αυτός θα είχε οπτική επαφή με τον προηγούμενο και πιθανώς με άλλους που δε σώζονται προς την πλευρά της πεδιάδας της Αμαρύνθου και της Κύμης. Οι πύργοι αυτοί έχουν οπτική επαφή με το Ριζόκαστρο στο Μυλάκι και με τον πύργο στον Κάραβο Αλιβερίου (ΑΔ 17 (1961-2) Χρον., 157).

Στην ευρύτερη περιοχή Παρθενίου - Παναγιάς υπάρχουν πολλές θέσεις όπου βρέθηκαν κτηριακά λείψανα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο σπήλαιο δε βρέθηκε κανένα δάπεδο χρήσης ή κατοίκησης που να αντιστοιχεί σε περίοδο ιστορικών χρόνων. Όσα όστρακα συνελέγησαν ήταν σκόρπια στην επιφάνεια και τα ανώτερα στρώματα ανάμεσα σε νεολιθικά θραύσματα και πέτρες. Ακόμα κι αν υπήρχε δάπεδο κλασσικής ή μεταγενέστερης χρήσης του σπηλαίου, θα ήταν εξαιρετικά λεπτό και θα καταστράφηκε από την πτώση των βράχων της οροφής. Η απουσία ιστορικών δαπέδων στη Σκοτεινή μπορεί να ερμηνευτεί και ως μη συστηματική χρήση του σπηλαίου λόγω αλλαγής των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών ή ως ένδειξη μείωσης του πληθυσμού της περιοχής. Μετά την ΥΕ III το σπήλαιο μπαίνει σε μια σκοτεινή φάση πολλών αιώνων που τελειώνει ουσιαστικά μόνο τον 5ο αι. π.Χ. Τα ελάχιστα ΜΓ όστρακα που διακόπτουν αυτή τη μακρά περίοδο αδράνειας είναι τελείως μεμονωμένα και δεν έχουν συνέχεια. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό πως από τις θέσεις που εντοπίστηκαν κατά τις επιφανειακές έρευνες σε μία μόνο, τη Ράχη Κορομπήλου, βρέθηκαν γεωμετρικά όστρακα.

Το σπήλαιο βγαίνει οριστικά πια από την απομόνωση στα τέλη του βου αι., ενώ την ίδια εποχή νέοι οικισμοί ιδρύονται στην ευρύτερη περιοχή του. Τόσο η Σκοτεινή, όσο και οι γύρω θέσεις θα κατοικούνται πλέον αδιάκοπα μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου. Τα λείψανα δε βρίσκονται βέβαια παντού με την ίδια πυκνότητα, όμως υποδηλώνουν μια περιοχή πολυσύχναστη, κυρίως κατά τον ύστερο 5ο αι., τους

ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους (Πίν. 72).

Οι θέσεις που εντοπίσθηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα δεν είναι εκτεταμένες. Πρόκειται αναμφισβήτητα για μικρούς οικισμούς που δε θα περιλάμβαναν περισσότερα από δύο ή τρία σπίτια, όπου θα έμεναν οικογένειες αγροτών ή κτηνοτρόφων. Οι κατοικίες θα ήταν εποχιακές ή μόνιμες. Παρόμοιες εγκαταστάσεις, πιθανώς εποχιακής κατοίκησης, έχουν ανασκαφεί στη Βάρη σε απόσταση 20 περίπου λεπτών από το σπήλαιο του Πανός, στον Υμηττό (Vari 1973, 358 και C.H. Weller, *AJA* 7 (1903), 263). Σαφή οικοδομικά λείψανα βρέθηκαν μόνο στα Ισώματα και στο Παρθένι, που φαίνεται ότι ήταν ο πιο σημαντικός οικισμός της περιοχής. Στις ίδιες θέσεις και επιπλέον στο Πιρνάρι βρέθηκαν κεραμίδες με ίχνη μελανού γανώματος. Από την έντονη χρήση της περιοχής δεν μπορούσαν να εξαιρεθούν τα σπήλαια. Αυτό του Ζάχου, στο Παρθένι, φαίνεται ιδιαίτερα σημαντικό, μέχρι ποιου σημείου όμως μόνο η αρχαιολογική σκαπάνη μπορεί να το αποδείξει.

Το 67% των θέσεων που εντοπίστηκαν γύρω από τη Σκοτεινή είχαν κατοικηθεί και στους νεολιθικούς χρόνους. Αυτή η ταύτιση δε μπορεί παρά να υποδηλώνει ταύτιση αναγκών, αφού για τις ίδιες ασχολίες, κυρίως κτηνοτροφικές, υπάρχουν οι ίδιες απαιτήσεις, ώστε να δημιουργείται μια παράδοση ανθεκτική στο χρόνο. Βέβαια, το ότι η αρχαιολογική έρευνα της περιοχής γίνεται με αφετηρία και κέντρο το σπήλαιο (ακτινωτά) δε σημαίνει ότι η Σκοτεινή ήταν όντως ο πυρήνας των δραστηριοτήτων των ντόπιων (όσον αφορά πάντα στους ιστορικούς χρόνους). Σε αντίθεση με τους προϊστορικούς κατοίκους των οπίων η ζωή εξαρτώταν σε μεγάλο βαθμό από το σπήλαιο, αφού σ' αυτό αποθήκευαν το πλεόνασμα της τροφής τους, οι νεώτεροι δε φαίνονται ιδιαίτερα προσκολλημένοι σ' αυτό. Τα ευρήματα αποδεικνύουν πως δεν το χρησιμοποιούσαν για ζωτικές ανάγκες τους, αλλά για δευτερεύουσες απαιτήσεις της ζωής. Το ερεβάδες εσωτερικό του δε μπορεί παρά να προκαλούσε τη φαντασία των ντόπιων που θα το θαύμαζαν και θα το φοβούνταν ως ορμητήριο και καταφύγιο θεϊκών δυνάμεων. Επιπλέον, η θέση του σε υψόμετρο 400 μ., ο επιβλητικός λιθωματικός του διάκοσμος που τότε θα ήταν ακόμη πλουσιότερος αλλά και η ύπαρξη νερού, το κάνουν έναν πρώτης τάξεως ιερό χώρο, κατάλληλο για κάθε είδους λατρεία.

Η κεραμεική δεν είναι ούτε άφθονη, ούτε χαρακτηριστική. Κυριαρχούν τα αγγεία πόσεως. Λίγα ερυθρόμορφα όστρακα ανήκουν σε κρατήρα. Οι λίγοι

λύχνοι που βρέθηκαν ανήκουν σε απλούς χρηστικούς τύπους και φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς. Δεν υπάρχει λόγος να συνδεθούν με λατρευτικές πρακτικές, όπως σε άλλες περιπτώσεις (M.P. Nilsson, *Opusc. Arch.* 6 (1950), 96). Εκτός από το ρωμαϊκό ειδώλιο, δεν έχουν βρεθεί αφιερώματα ή επιγραφές που να υποδηλώνουν λατρευτική χρήση, ή να προσδιορίζουν τη λατρεύομενη θεότητα.

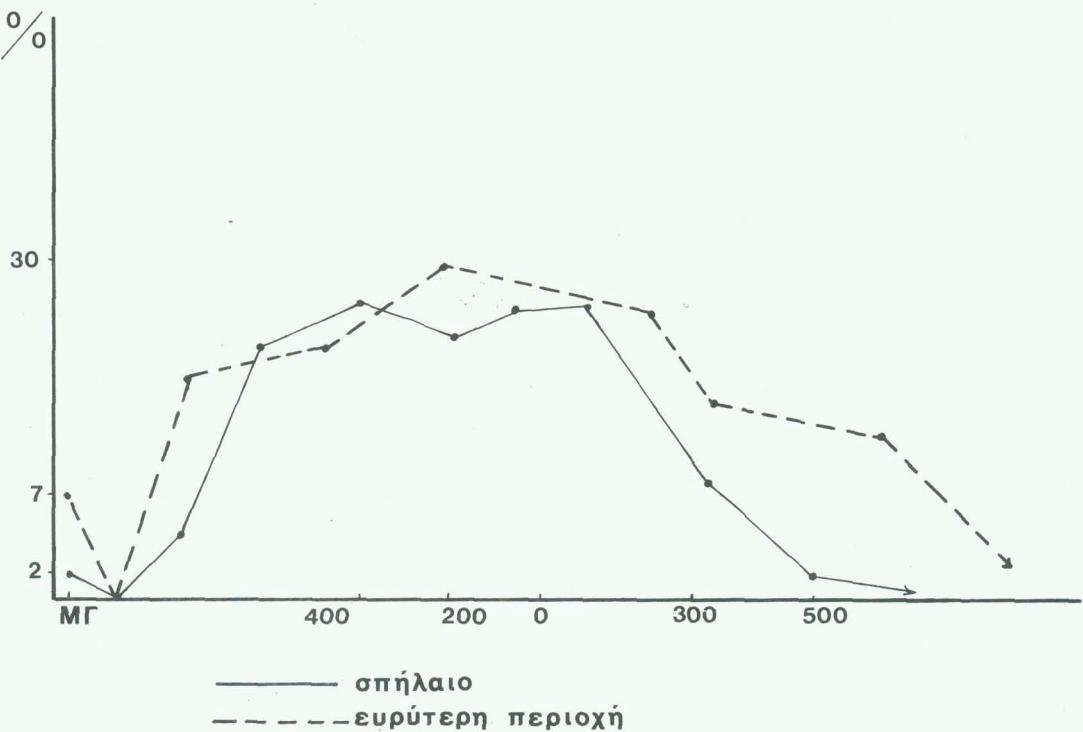
Παρόλα αυτά μια σειρά από υποθέσεις μπορούν να γίνουν στηριζόμενες σε αρχαιολογικά δεδομένα από άλλα σπήλαια και σε φιλολογικές πηγές σχετικά με τη θρησκεία, τη μυθοπλαστική ικανότητα των αρχαίων Ελλήνων, ακόμα και την ιατρική. Οι θεραπευτικές ιδιότητες των σπηλαίων ήταν ήδη γνωστές στους αρχαίους που τις εκμεταλλεύονταν για τη θεραπεία διαφόρων ασθενειών. Ο ίδιος ο προστάτης της ιατρικής, ο Ασκληπιός, θεωρούνταν ότι μεγάλωσε και διδάχτηκε την τέχνη του σε σπήλαιο και ότι σ' αυτά γιάτρευε τους αρρώστους με τη βοήθεια των Νυμφών. Δύσμορφα ή πρόωρα νεογνά τοποθετούνταν στα σπήλαια (σπηλαιοθεραπεία ή σπήλιωμα) σαν σε θερμοκοιτίδα, στην ίδια διαδικασία όμως, μπορεί να υποβάλλονταν και μεγάλα άτομα που έπασχαν από σοβαρές ασθένειες (βλ. κεφ. 8, Η χρήση του σπηλαίου). Το νερό, πάντως που τρέχει στο εσωτερικό του σπηλαίου ακόμα και τους καλοκαιρινούς μήνες πιθανόν να το καθιέρωσε ως ιερό χώρο, με περιορισμένη πάντως —καθαρά τοπική— εμβέλεια.

Στην αρχαιότητα η λατρεία πηγών και ποταμών με τοπική σημασία είναι πολύ διαδεδομένη. Ιδιαίτερα συνδεδεμένες με το νερό είναι οι Νύμφες που λεγόταν ότι ζούσαν στις πηγές και στα σπήλαια, τα αποκαλούμενα Νυμφαία. Η σταγονορροή και τα σχήματα των σταλακτιτών - σταλαγμιτών προσωποποιήθηκαν στη μυθοπλαστική φαντασία των αρχαίων Ελλήνων που έβλεπαν σ' αυτούς τους σχηματισμούς του νερού τους αγαπημένους τους δαίμονες της φύσης. Στη λαϊκή αντίληψη οι Νύμφες προστάτευαν τη βοσκή των κατσικιών και των προβάτων και βοηθούσαν στην αύξηση των κοπαδιών. Αυτό θα είχε ιδιαίτερη σημασία για τον κτηνοτροφικό πληθυσμό της περιοχής που ενδιαφερόταν για τον πολλαπλασιασμό των ζώων από τα οποία εξαρτιόταν η ευημερία του. Γι αυτό τις Νύμφες τις ονόμαζαν και «Έπιμηλίδες», αντές δηλαδή που προστατεύουν «τα μήλα» (= τα πρόβατα), ενώ σε έναν Ορφικό Ύμνο (51, 12 - 13) αποκαλούνται «αἴπολικαί - νόμαια θηρσίν φίλαι, πολυθρέμμονες αὐξίτροφοί τε» (*EM*, τ. 2, 283). Οι Νύμφες επιζούν μέχρι σήμερα στις λαϊκές δοξασίες ως νεράιδες, ενώ

ως θεότητες που σχετίζονταν με το νερό θεωρούνταν ότι είχαν και προφητικές ικανότητες. Σε κάθε γωνιά της υπαίθρου υπάρχουν νεραϊδόβρυσες και νεραϊδοσπηλιές, για τη Σκοτεινή μάλιστα έχει δημιουργηθεί πλούσια τοπική μυθολογία. Οι σύγχρονοι κάτοικοι των Θαρρουνίων διηγούνται αμέτρητες ιστορίες για ξωτικά και νεράϊδες που ξελογιάζουν τους περαστικούς (νεραϊδοπαρμένοι, αντίστοιχο του αρχαίου «νυμφολήπτου»).

Η κοιλότητα που συγκεντρώνει νερό στη βάση των σταλακτιτών, όπου βρέθηκε αρκετή ελληνιστική κεραμεική, θυμίζει παρόμοιο μικρό φυσικό λάκκο στην ΒΔ γωνία του άντρου της Πεντέλης, στην είσοδο του οποίου ήρθε στο φως και τμήμα μαρμάρινης λεκάνης (Π. Ζορίδης, *AE* 1977, Χρον., 4). Ο Παυσανίας αναφερόμενος στο σπήλαιο του Πανός στον Μαραθώνα (1, 32, 7) κάνει λόγο για «λουτρά» («...καὶ ἔσσοδος μέν ἐς αὐτό στηνὴ, παρελθοῦσι δέ εἰσιν οἵκοι καὶ λουτρά...») μικρές δηλαδή στρογγυλές και ελλειψοειδές κοιλότητες γεμάτες από νερό, που βρέθηκαν όπως τις περιγράφει (Ι. Παπαδημητρίου, *Ἐργον* 1958, 15). Επίσης, σε σπηλαιόμορφο ανάγλυφο από το άντρο της Πάρνηθας εικονίζεται ορθογώνια λεκάνη πάνω σε στηρίγματα (Κ. Ρωμαίος, *AE* 1905, 99). Πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για να εξυπηρετήσουν την υδρομαντική ή τη λεκανομαντεία, γνωστές από αρχαιοτάτους χρόνους αλλά με μεγάλη διάδοση στη ρωμαϊκή περίοδο.

Υποθέσεις μόνο μπορούμε να κάνουμε και για την αποθηκευτική χρήση του σπηλαίου στους ιστορικούς χρόνους. Όστρακα από πιθάρια δεν έχουν βρεθεί, σε αντίθεση με τα άφθονα νεολιθικά. Λίγες μόνο βάσεις και λαβές από οξυπύθμενους αμφορείς δείχνουν πιθανόν αποθήκευση κρασιού στο σπήλαιο, ίσως για να διατηρείται κρύο (πρβλ. σημερινά κατώγια). Τυρί ή γάλα δε φαίνεται να αποθηκεύοταν στη Σκοτεινή, εκτός κι αν το τοποθετούσαν σε ξύλινα δοχεία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όστρακα από κυψέλες, κυρίως γιατί ο κλειστός και σκοτεινός χώρος του σπηλαίου δεν προσφέρεται για τη συντήρηση και τον πολλαπλασιασμό των μελισσών. Η παρουσία τους δικαιολογείται μόνο αν τα ογκώδη αυτά αγγεία θεωρηθούν ότι εξυπηρετούσαν αποθηκευτικούς σκοπούς, γεγονός που σπάνια επιβεβαιώνεται σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ευρήματα. Σαν δοχεία αποθήκευσης νερού έχουν ερμηνευτεί παρόμοια αγγεία από αρχαίο στρατόπεδο (*Vari* 1973, 403) εκεί όπου οι μελισσοκομικές δραστηριότητες είναι μάλλον απίθανες. Κυψέλες που βρέθηκαν σε εργαστή-

Πίν. 72. Πυκνότητα κατοίκησης των σπηλαίων και της ευρύτερης περιοχής.

ριο βαφής στη Ράχη Κορινθίας θεωρούνται ότι περιείχαν μέλι, που όμως εκεί θα χρησίμευε σαν συντρητικό και συστατικό των χρωμάτων (C. Kardara, *AJA* 65 (1961), 264).

Η κατοίκηση στο σπήλαιο δεν είναι πιθανή αν εξαιρέσουμε μεμονωμένες περιπτώσεις. Ισως απομονώνονταν σ' αυτό όσοι υπέφεραν από μολυσματικές ασθένειες ή είχαν διαπράξει εγκληματικές πράξεις. Πιθανώς μάλιστα η διαμονή τους σε χώρο ιερό να ήταν επιβεβλημένη από την κοινότητα προκειμένου να επέλθει η κάθαρση από το θεό. Το «σπήλιωμα» σε περιπτώσεις αρρώστων θυμίζει τη λουτροθεραπεία σε φυσικές πηγές ή, αν είχε θρησκευτικές προεκτάσεις, τα προσκυνήματα αρρώστων στις εκκλησίες (πρβλ. μινωϊκά ιερά κορυφής).

Τα ευρήματα, πάντως, είναι λίγα και συγκεχυμένα και δεν μπορούν να μας οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το ρόλο του σπηλαίου. Αφήνουν όμως με σαφήνεια να εννοηθεί ότι η ζωή του οικισμού δεν εξαρτάται πλέον από το σπήλαιο, αλλά αυτό έχει περάσει στην περιφέρεια των τοπικών δραστηριοτήτων, κέντρο των οποίων ήταν πιθανότατα το Παρθένιον. Ακόμα και η λατρευτική ή θρησκευτική

του χρήση φαίνεται ότι είναι καθαρά τοπική, και μάλλον δεν προσελκύει πιστούς από πιο μακρινές περιοχές, όπως συμβαίνει με άλλα κλασσικά ιερά. Η Σκοτεινή βέβαια μπορεί να χρησίμευε και σαν καταφύγιο σε κάθε περίπτωση κινδύνου, κι αυτό δεν ισχύει μόνο για την αρχαιότητα αλλά και για πιο πρόσφατους χρόνους. Επίσης, η απομονωμένη θέση της είναι πιθανό ότι εξυπηρέτησε και την απόκρυψη θησαυρών ή άλλων πολύτιμων αντικειμένων (Η. Τσούρτη, κεφάλαιο 9, IV), όπως μας επιτρέπει να υποθέσουμε ένα σύνολο νομισμάτων, που προέρχονται όλα από γειτονικά τετράγωνα και χρονολογούνται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Πότε τελειώνει αυτή η τελευταία φάση χρήσης του σπηλαίου δεν είναι σαφές, τουλάχιστον από τα κεραμεικά ευρήματα. Αν πράγματι τα νομίσματα του 3ου αι. προέρχονται από θησαυρό τότε μπορούμε να συμπεράνουμε πως το σπήλαιο δέχεται πολύ αραιές επισκέψεις κατά την περίοδο αυτή, ώστε να αποτελεί ασφαλή κρυψώνα. Το τελευταίο νόμισμα που χρονολογείται στην όψιμη παλαιοχριστιανική περίοδο (Ιουστινιανός) προσδιορίζει ως *terminus ante quem* την οριστική εγκατάλειψη του σπηλαίου. Η Σκοτει-

νή περνάει σταδιακά στο περιθώριο και οι ντόπιοι τη θυμούνται μόνο σε περίπτωση κινδύνου. Πιθανόν και κατά τους βυζαντινούς χρόνους και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας οι κάτοικοι των γύρω χωριών να αναζήτησαν εδώ καταφύγιο σωτηρίας από επιδρομές, λεηλασίες και σφαγές, όπως έγινε και με το σπήλαιο στο Πλάτωμα, κοντά στα Θαρρούνια. Στη Φωκίδα το Κωρύκειο Άντρο αποτέλεσε ορμητήριο του Οδυσσέα Ανδρούτσου, ενώ άλλα χρησιμοποιήθηκαν από λήσταρχους τον περασμένο αιώνα (σπήλαιο Νταβέλη στην Πεντέλη, σπήλαιο Κίτσου).

BIBLIOGRAPHIA

- Agora V: H.S.Robinson, Pottery of the Roman period. Princeton 1959.
- Agora VI: R.H.Howland, Greek Lamps and their Survivals. Princeton 1958.
- Agora VII: B.A.Sparkes - L.Talcott, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th c. B.C. Princeton 1970.
- Ανδρειωμένου 1980: Α. Ανδρειωμένου, Τό κεραμεικόν ἐργαστήριον τῆς Ἀκραιφίας. Αθῆναι.
- Ανδρειωμένου 1987: Α. Ανδρειωμένου, Ἐκ τοῦ πρωτίου κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Χαλκίδος (11ος - 8ος αι.), Φίλια "Ἐπη εἰς τὸν Γεώργιον Μυλωνάν Β', 71-98.
- Corinth IV 2: O. Broneer, Terracotta Lamps. Princeton 1930.
- Corinth VII 1: S.S. Weinberg, The Geometric and Orientalising Pottery. Princeton 1943.
- Corinth XII: G.R. Davidson, The minor objects. Princeton 1952.
- Courbin 1966: P. Courbin, La céramique géométrique de l' Argolide. Paris.
- Davidson 1943 :G.R.Davidson - D.Burr, Small objects from the Pnyx I. Hesperia Suppl. VII.
- Délos XVII: W. Déonna, Le mobilier délien. Paris 1938.
- Délos XXVI: P. Bruneau, Les lampes. Paris 1965.
- Δρούγου 1980: Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας. Αθῆναι.
- EM: Ελληνική Μυθολογία, Εκδοτική Αθηνών. Αθήνα 1986.
- Eretria II: I.R. Metzger, Die Hellenistische Keramik in Eretria. Lausanne 1969.
- GG: J.N. Coldstream, Geometric Greece. London 1977.
- GGP: J.N. Coldstream, Greek Geometric Pottery. London 1968.

- Isthmia III: O.Broneer, Terracotta Lamps. Princeton 1977.
- Ker V 1: K. Kubler, Die Nekropole des 10 bis 8 Jahr. Berlin 1954.
- Knigge 1966: V. Knigge, Eridanos - Nekropole, AM 81, 112-135.
- Lefkandi I: M.R. Popham - L.H. Sackett - P.G. Themelis, The Iron Age. London 1980.
- Metzger 1978: I.R. Metzger, Gefasse mit Palmetten-Lotus dekor, Eretria VI, 63-73.
- Olynthus V: D.M. Robinson, Mosaics, vases and lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. London 1933.
- Olynthus XIII: D.M. Robinson, Vases found in 1934 and 1938. London 1950.
- Olynthus XIV: D.M. Robinson, Terracottas, Lamps and coins found in 1934 and 1938. London 1952.
- PGR: V.R. d' A. Desborough, Protogeometric Pottery. Oxford 1952.
- RE: Pauly - Wissowa, Réal - Encyclopädie des klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894.
- Σάμψων 1976: Α. Σάμψων, Τό προϊστορικό σπήλαιον Σκοτεινή παρά τά Θαρρούνια Εύβοιάς, AAA 9 (1976), 44-55.
- Σάμψων 1987: Α. Σάμψων, Ένα κεραμεικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της ρωμαιοκρατίας, Ανθρωπ. και Αρχαιολ. Χρον. 2 (1987), 73-131.
- Thompson 1937: H.A. Thompson, Two centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3, 311-476.
- Tillyard 1923: E.M.W. Tillyard, The Hope Vases. Cambridge.
- Vari 1973: J.E. Jones - A.J. Graham - L.H. Sackett, An Attic Country House below the Cave of Pan at Vari, BSA 68, 355-452.
- Wace 1912: A.J. Wace - M.S. Thompson, Prehistoric Thessaly. Cambridge.
- Zagora 2: A. Cambitoglou - A. Birchall - J.J. Coulton - J.R. Green, Excavation of a Geometric town on the island of Andros. Athens 1988.

HISTORICAL REMAINS FROM THE CAVE AND ITS SURROUNDING AREA (Pls. 273-282)

A few Middle Geometric sherds inaugurate the historical period in the Skoteini cave, which entered a long period of isolation after Late Helladic III. However, it is only in late 6th c. B.C. that the frequent oc-

cupation of the cave is clearly evidenced. From then on the cave seems to be used without intervals until late antiquity (3rd c. A.D.), and occasionally through early christian and byzantine era. Classical, hellenistic and roman pottery was found scattered among neolithic ware, both on the surface and within the upper layers of the trenches. The pottery is of good quality, but, except for the highly-glased classical specimens, only a few sherds are decorated in black or red-figured technique. The prevailing shapes are these of small open vases for food or drink, while a 6% comes from beehives — here probably used as storage vessels. Most settlements and caves in the immediate vicinity of Sko-

teini were occupied in the hellenistic and roman time, either seasonally or permanently, while Parthenion was the most approximate to Skoteini demos of Eretia. The cave may have served as a refuge, storage place or even a local sanctuary, since its darkness would inspire fear and respect. However, it cannot have stood in the center of the activities of the local residents, who do not seem to have been particularly attached to it. Unlike their neolithic predecessors, the later occupants of Skoteini would only use it for secondary needs of their life.

S. Katsarou